

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 11.11.2020

Kabul Tarihi: 13.11.2020

JAMES MORIER'LE 1809 YAZINDA ERZURUM'DAN AMASYA'YA SEYAHAT

Doç. Dr. Murat HANİLÇE* - Yücel BULUT**

Öz

Hacı Baba romanlarıyla ünlenen İngiliz yazar James Justinian Morier 1809'da İran'daki ilk diplomatik görevini tamamlayıp 7 Mayıs 1809 tarihinde Tahran'dan ayrılmıştır. İngiltere yolculuğunda sırasıyla Erzurum (15 Haziran), İstanbul (18 Temmuz) ve İzmir (7 Eylül) gibi şehirlerde duraklamış; buradan H.M.S. Success gemisiyle Malta'ya geçmiştir. H.M.S Formidable gemisine binip Kasım 1809'da Plymouth'a dönmüştür. Yazarın bu seyahatine ait gözlem ve deneyimlerini içeren *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, In The Years 1808 and 1809* başlığını taşıyan eseri 1812'de yayımlanmıştır. Bu, aynı zamanda hayatı boyunca çok sayıda eserin sahibi olan diplomatın ilk yazarlık deneyimi olmuştur.

Bu çalışmanın giriş kısmında, James Justinian Morier'in hayatı, seyahatnameleri ve İran yolculuğunun arka planı ele alınmıştır. Böylece, İran ve Türkiye üzerine önemli eserleri olan Morier hakkında ilk Türkçe biyografi çalışması ortaya konmuştur. Çalışmanın sonraki bölümlerinde yazarın seyahatleri ve İran'dan ayrılışı değerlendirilmiştir. Ardından yazarın Erzurum-Amasya gezi notları eksiksiz olarak aktarılmış; son olarak yazarın Amasya'dan İstanbul'a gerçekleştirdiği yolculuk özetlenmiştir. Çalışma için yazar hakkında İngiliz literatüründe bulunan birçok çalışmadan yararlanılmıştır. Böylece Türkiye tarihinin aydınlatılmasında yabancı, bilhassa Batılı, seyahatçilerin tanıtımına yeni bir katkı sunulması düşünülmüştür.

Anahtar kelimeler: James J. Morier, Britanya, Türkiye, Seyyah, Erzurum, İstanbul.

A Journey From Erzurum To Amasya In The Summer Of 1809 With James Justinian Morier

Abstract

The British novelist James Justinian Morier, famous for his novels of Hacı Baba, left Teheran on May 7, 1809 after completing his first diplomatic mission

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, murat.hanilce@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0587-9336.

** Doktorant, Noida Uluslararası Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, yucel0404uk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2894-1123.

in Iran in 1809. During his return to England, he arrived in Erzurum on June 15, Istanbul on July 18 and Izmir on September 7. From here, he passed on to Malta on the ship of H.M.S Success. He boarded on the ship of H.M.S Formidable and returned to Plymouth in November 1809. His book which is titled *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople*, in the years 1808 and 1809, containing the author's observations and experiences of this travel, was published in 1812. This was also the first experience of the diplomat as an author, who owned many works during his lifetime.

In the introduction of this study, the life of James Justinian Morier, his travelogues and the background of his journey to Iran are considered. Thus, the first Turkish biography of Morier who had important works about Iran and Turkey was written. In the next parts of the study, the author's journey in general and his departure from Iran are briefly was evaluated respectively. Then, the author's travel notes between Erzurum and Istanbul were given in full. Finally, the journey of the author between Amasya and Istanbul has summarized. For the study, many studies about the author in the English literature were used. Thus, in illuminating the history of Turkey, it is intended to be a new contribution to the promotion of foreign travelers in particular western.

Keywords: James J. Morier, Britain, Turkey, Traveller, Erzurum, Istanbul.

Giriş

James Justinian Morier (1780-1849) Biyografisi

İzmir'de, 15 Ağustos 1780¹'de dünyaya gelmiştir. Burada iş yapan İsviçre asıllı bir Britanya Levant (Doğu Akdeniz) Şirketi tüccarı olan Isaac Morier (1750-1817) ile Hollanda Başkonsolosu ve Hollanda Doğu Akdeniz Şirketi'nin başkanı David van Lennep'in kızı Clara Elizabeth'in üçüncü çocuğudur.² Morierler ve van Lennep, İzmir'de birbirine sıkı sıkıya kenetlenmiş geniş bir aileydi. Morier, Jack olarak da bilinen kardeşi John Phillip'le, 1787'de geleneksel bir İngiliz eğitimi alması için İngiltere'ye gönderilinceye kadar, çocukluğu boyunca kardeşinin yanı sıra van Lennep ailesinden kuzenleri, amcaları ve teyzeleriyle yakın ilişkiler içindeydi.³ Clara'nın küçük kız kardeşi Corbelia-Hacoba'nın evli olduğu Waldegrave ailesi tarafından iki kardeşe İngiltere'de iyi bakılmıştır.⁴

James Morier, 1799'dan 1806'ya kadar hem Londra hem de İzmir'deki Doğu Akdeniz Şirketi'nde babasının sorumluluklarını devralmıştır. Bununla

¹ Hemen hemen her kaynakta doğuş tarihi 1780 olarak verilse de Henry Mckenzie Johnston, 1995 senesindeki bir çalışmasında yazarın 15 Ağustos 1782'de doğduğunu vurgulamıştır. Bkz.: Henry B. McKenzie Johnston, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan-A Conundrum", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, vol. XXXIII, 1995, s. 93.

² Henry Mckenzie Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys, James Morier, Creator of Hajji Baba of Ispahan, and His Brothers*, British Academic Press, London 1998, s. 5. Ailenin ikinci çocuğu sadece 15 ay yaşamış, bu yüzden James genellikle ailenin ikinci çocuğu olarak anılmış ve kabul edilmiştir. Öte yandan kendisini Huguenot kökenli bir baba ile Flaman kökenli bir annenin oğlu olarak belirtenler de olmuştur. Bkz.: C.H. Herford, "J.J. Morier (1780-1849)", *The Age of Wordsworth*, 3rd Edition, Bell and Sons, London 1899, s. 129.

³ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 5-12.

⁴ Morier'in yaşamının ilk günleri ve hayatının önemli anlarının bir kronolojisi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Yixu Chen, "Encounter with a Dreamland: A Reading of James Justinian Morier's Portrait in the Columbia University Art Collection", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/128> (15.10.2020: 14:20).

birlikte, ticaret, klasik kültüre derin ilgi duyan ve hayatın zevklerine kar elde etmekten daha çok değer veren genç bir adam olarak ortakları ve meslektaşları tarafından çok saygı görmesine rağmen Morier'e uygun değildi.⁵ Morier kişisel eğilimlerini tamamen bastıramamıştır. İzmir'de klasik diller ve müzik eğitimi almış; ardından Ege adalarına, Atina'ya ve İtalya'ya gitmiştir. Morier, 1806'da İzmir'den İstanbul'a geçmiş ve orada Doğu Akdeniz Şirketi'nin başkonsolosu olarak atanan babasına katılmıştır. 1807'de İstanbul'da Doğu Hindistan Şirketi'nin eski temsilcisi Harford Jones ile tanışması, Morier'in seyahat etme, başka kültürleri keşfetme arzusunun ve hayallerine yeni bir kapı aralamıştır. Morier, kendisiyle tanıştığı, Harford Jones, hükümetini İran'la bir anlaşma yapmaya ikna etmek amacıyla İngiltere'ye gitmek üzereydi. Jones, Kral III. George'dan özel elçi görevini almayı başarmış ve Morier, görev sırasında yardımcısı olarak hizmet etme umuduyla ona eşlik etmeye karar vermiştir. Morier böylelikle Jones'un kişisel sekreteri olarak İran'a ilk seyahatine başlamıştır. Antlaşmanın müzakeresi sonunda başarılı olmuştur.⁶ Morier, mektuplarında İran'da geçirdiği zaman için "*Hayatım boyunca geçirdiğim en mutlu günlerdi.*" diye söz etmiş ve Türkiye'de incir satmaktan daha keyifli bir iş yaptığını dile getirmiştir.⁷

İran'da yaşadığı sonraki deneyimleri de onu tatmin etmemiş ve Morier diplomasiyi terk etmiş, yazarlığı tercih etmiştir.⁸ Morier için İran sadece bir fantezi ülkesi değildi; aynı zamanda genç bir adam olarak babasının kimliğinden bağımsız olduğu, kendi kimliğini ortaya koyduğu yerd. Buna rağmen Morier'in İran'a seyahatleri aile bağlantıları olmadan mümkün olamazdı. Aslında, üç Morier kardeşin hepsinin diplomasi alanında kariyer yapmaları tesadüf değildir. Isaac ve Clara Morier, diplomasi ile doğrudan ilgilenmemiş olsalar da, James ve kardeşleri ailelerinin İngiltere, Türkiye ve İran ile bağları aracılığıyla diplomatik görevlere atanmışlardır.

1809'da İran'ın İngiltere'ye gönderdiği elçisi Mirza Ebül Hasan'a eşlik etmiş; 1809-10'da İngiltere'de onun yaverliğini üstlenmiş ve 1810'da Ebül Hasan'ın yanında Sir Gore Ouseley'in sekreteri olarak İran'a dönmüştür. 1811 senesi Kasım ayında bir kez daha Tahran'a ulaşmıştır. 1813'te ateşkes görüşmeleri için Rusya'ya gitmiştir. Sir Gore 1814'te sağlık sorunları nedeniyle ayrıldığında, James Morier, 1815'te Henry Willock atanana dek geçici olarak elçiliğe vekâlet etmiştir. 1816'da İran'dan ayrılmıştır. 1817'de Londra'ya ulaşmış ve emekli edilmiştir. Bundan sonra, 1819-1820'de başka bir görevle İngiltere'ye gelen Ebül Hasan'ın (daha sonraki unvanıyla Han) "*refakati*" dışında, Morier'in diplomasi alanındaki tek rolü 1824-1826'da Meksika'ya özel temsilci olarak atanması olmuştur.⁹

17 Haziran 1820'de William Fulke Greville'in kızı Harriet (1788-1858) ile evlenmiştir. İran'a ait ilk seyahat notları 1812 yılında basılmıştır. Başlangıçta

⁵ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 20-26.

⁶ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 83-105.

⁷ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 105.

⁸ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 164-179, 190-204.

⁹ Johnston, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan...", s. 93.

az tanınan bir İngiliz olsa da tarzı bu ilk seyahatnamesiyle takdir edilmiş, keskin gözlemi, grafik gücü ve mizahı ile İran'ı anlatan seyyahlar arasında önemli yer edinmiştir. Eser 1813'te Fransızcaya hemen sonra 1815'te Almancaya çevrilmiştir.¹⁰ 1818'de *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, Between the Years 1810 and 1816 (İran, Ermenistan ve Küçük Asya'dan Konstantinopolis'e 1810 ve 1816 Yılları Arasında İkinci Bir Yolculuk)* adıyla yazarın ikinci seyahat günlüğü yayımlanmıştır. 1824'te ilk ve en ünlü romanı *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan (İsfahanlı Hacı Baba'nun Maceraları)*, 1828'de bu romanın devamı olarak *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England (İsfahanlı Hacı Baba'nun İngiltere'deki Maceraları)* yayımlanmıştır. 1828'de Athenaeum adındaki bir edebiyat, bilim, güzel sanatlar, müzik ve drama dergisinin ortak kurucuları arasında yer almıştır

1829-1831 arasında Avrupa kıtasını gezmiş ve karısının sağlık durumunun kötüleşmesi nedeniyle Brighton'da emekli olmuştur. 1832'de Zohrab The Hostage (Rehine Zohrab), 1834'te Ayesha-The Maid of Kars (Karslı Hizmetçi Kız Ayşe), 1837'de Abel Allnutt, 1841'de The Mirza, 1847'de Misselmah, 1849'da Martin Toutroud, or, The Frenchman in London (Martin Toutroud veya Londra'daki Fransız) romanları yayımlanmıştır. Bütün eserleri içerisinde en büyük başarıyı Hacı Baba romanı yakalamıştır. Hacı Baba romanı Avrupa'da ve dünyada klasikler arasına girmeyi başarmıştır.¹¹ Morier, sefil, vurdumduymaz ve eğlenceli Hacı Baba karakterini kurgularken Gil Blas'tan ve aynı zamanda teyzesinin kocası daha sonra Radstock'un ilk baronu olacak William Waldegrave'in hediyesi olan Binbir Gece Masallarından çok etkilendiğini ifade etmiştir. Ancak Ebül Hasan, ilk romanın sonuna doğru Hacı'yı sekreteri olarak alan İran'ın İngiltere elçisi Mirza Firuz diye tanıttığı karaktere örnek olmuştur. Hacı Baba'nın sonraki maceraları, Morier'in 1809-1810'da Londra'da Ebül Hasan ile yaşadığı deneyimlerden esinlenmiştir.¹² Hacı Baba, Gil Blas gibi dünyayla mücadele eden bir maceraperesttir. İsfahan'da bir berberin oğlu, baş cellat adayı, dindar bir sofu, İstanbul'da tütün satıcısı, hizmetkâr, İran'da fizik öğrencisi ve Türkmenlere baskın düzenleyen bir grubun aktif üyesidir. Zengin bir dul ile evlenerek şahın hizmetkârı olmuş, Avrupa bilgisi konusunda kendini daha fazla tanıtarak Mirza Firuz'un elçilik sekreteri olarak atanmış ve İngiltere'de İran büyükelçisine eşlik etmiştir. Kalp kırıklıkları, kaçışlar, talihsiz durumlar ve birçok alçaklığın yer aldığı çeşitli serüvenlerinde Hacı, İstanbul, Bağdat ve Tahran gibi şehirlerde yaşayan insanların durumunu harmanlamıştır.¹³ Zohrab, Sir Malcolm tarafından Şah

¹⁰ "Morier, James Justinian (1780?-1849)", *Dictionary of National Biography*, ed. Sidney Lee, vol. XXXIX, Smith, Elder & Co., London 1894, s. 53-54.

¹¹ Herford, "a.g.m.", s. 129.

¹² Johnston, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan...", s. 93.

¹³ Hacı Baba, kısmen Morier'in İran'da geçirdiği süre boyunca kendi deneyimlerine ve tanıdıklarına dayanmaktadır. Özellikle romanda yer alan İngiltere'nin İran elçisi Mirza Firuz, o zamanki İngiltere'nin gerçek İran elçisi Mirza Ebül Hasan Han'ın ta kendisidir. Mirza ve Morier'in, yazının yayınlanmasına kadar iyi arkadaş oldukları bilinmektedir ancak, Morier'in Hacı Baba'da kurguladığı İran imajı o kadar olumsuzdu ki, romanın yayımlanmasından sonra Ebül Hasan, Morier'le bağlarını koparmıştır. Hacı Baba hakkında detaylı bilgi için bkz.: Nina Elizondo Garza, "The Life

Muhammed döneminde Rus-Fransız ilişkilerinde rol oynayan Persli bir prensi tanımladığı tarihi bir romandır. İran hikâyesi Miselmah'ta olduğu gibi, Morier Ayš'e'de de aynı zemindedir. Diğer eserleri daha az dikkate değerdir¹⁴. Birçok romanı Fransızca ve Almancaya ve birisi de İsveççeye çevrilmiştir. *Martin Troutroud*'un orijinali Fransızca yazılmıştır. Morier kendi döneminde toplum tarafından güzel sanat meraklısı, koleksiyoner, erdem sahibi sanatçı bir kişilik olarak tanınmıştır. Son yıllarını 19 Mart 1849'da beynindeki bir tıkanıklıktan öldüğü Brighton'da geçirmiştir. Harriet ile evliliğinden W. F. Greville isimli bir kızı, dış işleri mensubu olarak çalışan ve kendisinden önce ölen Greville isimli bir oğlu dünyaya gelmiştir¹⁵.

Morier'in Seyahatnameleri Hakkında

Morier'in, İran'daki diplomatik görevlerini üstlendiği tarihlerde, Avrupa'nın 19. yüzyılın başlarındaki İran algısı hâlâ büyük ölçüde 18. yüzyılın popüler romanı *Binbir Gece Masalları* gibi bir kurgusal metin tarafından şekillendirilmekteydi.¹⁶ Bu açıdan, Morier'in 19. yüzyılın başında İngiliz hükümetinin bir temsilcisi olarak bugünkü İran'a gerçekleştirdiği seyahatler, ona, çağdaş Avrupa aydınları arasında iyi belgelenmemiş bir ülkeye dair sunduğu bilgilerle benzersiz bir yer sağlamıştır. 1812'de basılan *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*, onu takip eden ve 1818'de basılan *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*¹⁷ gibi seyahatnameleri, geçtiği güzergâhlar ile yol boyunca karşılaştığı insanlar, dilleri, kültürleri, dini inanışları, sanat ve

and Afterlife of James Justinian Morier's *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*”, <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/129>, (25.10.2020: 17:38).

¹⁴ David Patrick, “James Justinian Morier (1780-1849)”, *Chambers's Cyclopaedia of English Literature A History Critical and Biographical of Authors in the English Tongue from the Earliest Times Till the Present Day, with Specimens of Their Writing*, vol. II, New Ed., W. & R. Chambers Limited, Edinburgh 1906, s. 783-784.

¹⁵ *Dictionary of National Biography*, ed. Sidney Lee, vol. XXXIX, s. 53-54.

¹⁶ James Watt, “Chapter Four: James Morier and the Oriental Picaresque”, *Comedy, Fantasy ve Colonialism*, ed. Graeme Harper, Continuum, London-New York 2002, s. 59. *Binbir Gece Masalları* ilk olarak Antoine Galland tarafından 1704 ve 1717 yılları arasında on iki cilt halinde Fransızca *Les mille et une nuit* başlığıyla yayımlanmıştır. İran'a yapılan birçok atf, 18. yüzyılın sonlarına kadar bu metne dayanarak oluşturulan bir kimliğe dayandırılmıştır. Petis de la Croix'in *Persian and Turkish Tales (İran ve Türk Masalları) (1714)*, Montesquieu'nun *Persian Letters (İran Mektupları) (1721)*, John Hawkesworth'un *Almorán ve Hamet (1761)* ve Frances Sheridan'in *The History of Nourjahad (1767)* gibi yapıtları da okurları 18. yüzyıl Britanya'sında İran hakkında daha bilinçli kılan ve Pers anlayışına “soyut ahlak ve evrensel insan durumu açısından ele alınan eserler için uygun bir ortam” duygusuna katkıda bulunan eserlerin örnekleri olarak vermiştir. Morier'in seyahatnamelerinin tarihsel bağlamı hakkında detaylı bir çalışma için bkz.: Ada Berktaş, “The Voyage en Orient”: Narratives of the East, as Written by the West”, <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/157>, (21.10.2020: 00:18).

¹⁷ James Morier, *Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809; in which is included, Some Account of the Proceedings of His Majesty's Mission, Under Sir Harford Jones, Bart K.C. to the Court of the King of Persia*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1812; James Morier, *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, Between the Years 1810 and 1816. With a Journal of the Voyage by the Brazils and Bombay to the Persian Gulf. Together with an Account of the Proceedings of His Majesty's Embassy under His Excellency Sir Gore Ouseley, Bart, K.I.S.*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1818.

mimariye dair birçok konuyu anlatmaktadır.¹⁸ Morier'in ilk seyahatnamesine karşın ikincisi, İran halkı ve kültürü hakkında çok az bilgisi olan Avrupalı bir okuyucu için aydınlatıcı kabul edilmektedir ve ilkinde oranla daha okunaklı ve akıcı bulunmaktadır.¹⁹ Artıları ve eksileriyle, Morier'in iki seyahat günlüğü, Avrupalı yazarlar tarafından yazılan sayısız 18. yüzyıl romanını karakterize eden klişelerin tuzağından kaçınmasıyla öne çıkmaktadır. Aslına bakılırsa, oryantalist düşünceden tümüyle kopamayan, bu tutuma rağmen bir yandan da İran'ın nesnel analizlerini de ortaya koyduğu iddiasında olan Morier'in seyahatnameleri, Avrupa'da "romantizm karşıtı" bir dönüşümün başladığı tarihlerde yayınlanmıştır.²⁰

Morier, seyahatnamelerini, Büyük Avrupa Turu anlatımlarının popüler olduğu bir zamanda yayımlamıştır. Söz konusu tarihlerde, İngiliz seçkinleri için, Büyük Tur, felsefe, edebiyat, sanat, mimari ve klasik antik dünya hakkında bilgi edinirken Fransa, Almanya ve en önemlisi İtalya'yı gezme fırsatı sunmaktaydı.²¹ Büyük Turistler, 19. yüzyılın sonlarına kadar İtalya'yı ziyaret etmeye devam ederken, bazı İngiliz gezginler Doğu'ya daha da uzağa gitmeye başlamıştır. Bunun erken bir örneği, 1737'de üç yıllık bir yolculuğa çıkarak Mısır'ı, Kutsal Toprakları (bugünkü İsrail ve Filistin) ve Osmanlı İmparatorluğu'nu (bugünkü Türkiye ve Yunanistan dâhil) ziyaret eden Richard Pococke'dur. Pococke, yolculuğunu 1743'te yayımlanan *A Description of the East, and Some Other Countries* başlıklı seyahat günlüğünde anlatmıştır.²² İran ziyareti İngiliz yolcular için Fransızlar ve Ruslara karşı, Napolyon Savaşları sırasında İngiliz ve İran menfaatlerini koruyan anlaşmalar yapılması nedeniyle 19. yüzyılın başlarında daha güvenli hâle gelmiştir. İşte böyle bir ortamda yayımlanan Morier'in seyahatnameleri İran toplumunu ve kültürünü iki şekilde temsil eden iddialı bir girişimdir. Bir yandan elçilerin hareketlerini, İran'daki mekânları ve karşılaştıkları insanlarla sosyal alışverişlerini anlatırken öte yandan, anlatımın büyük bölümleri, erken İran kültürünün proto-arkeolojik aktarımlarına ayrılmıştır. Morier'in İran kültürünü sunumu, uzak geçmiş ile İran yaşamının geçici bugünü arasında gidip gelmektedir. Bu, 19. yüzyılın

¹⁸ Morier, 1 Şubat 1817 tarihinde kardeşi David'e yazdığı bir mektupta, *İkinci Bir Yolculuk* kitabındaki amacının "günlük geziler, eğlenceler, ihtiyaçlar gibi önemsiz ayrıntıları dışarıda bırakmak ve daha çok coğrafya, topografya, antik kalıntılar, modern kentler vb. konulara odaklanmak" olduğunu belirtmiştir. Her biri hakkında söyleyecek çok şeyinin var olduğunu ve yeni şeyler ortaya koyacağını dile getirmiştir. Bkz.: Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 206-207.

¹⁹ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 207.

²⁰ Watt, *a.g.b.*, s. 60.

²¹ Büyük Tur, gençlerin ve yetişkinlerin eğitimlerini saha araştırmasıyla desteklemeye, Avrupa kültür mirasının parçası olan sanat eserlerini yerinde görmeye yardımcı olmuştur. Bu tura katılanların birçoğu seyahatlerini defterlere ve eskiz defterlerine kaydetmiş ve bunları yayımlamak giderek daha popüler hale gelmiştir. Böylece Büyük Tur'a dair günlükler, mektuplar ve saha notları gibi diğer belge türleri geniş kitlelerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Alasdair Pettinger, "Travelogues", *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450 Vol. 3*, ed. Thomas Benjamin, Macmillan Reference, Detroit 2007, s. 1081.

²² Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*. ... By Richard Pococke, LL.D. F.R.S. London: printed for the author, by W. Bowyer; and sold by J. and P. Knapton, W. Innys, W. Meadows, G. Hawkins [and 6 others in London], 1743-45.

“örf ve gelenek” ifadelerinin oldukça tipik bir örneğidir.²³ Morier'in seyahat günlüklerini karakterize eden görünüşteki zamansal belirsizlikler, İslami ritüellerin kalıcı uygulamasına yapılan vurgu ve 1978'deki kitabında Edward Said'in analiz ettiği Oryantalizmin bir bileşeni olan değişmeyen “Öteki” rolüne yazarın çağdaş İran halkını atamasıyla ilgilidir.²⁴ Bu açıdan *İran'da Bir Yolculuk* oryantalist söylem içerisinde kendine yer bulmaktadır. Morier'in seyahat günlüklerinde yer alan karmaşık, ayrıntılı haritalar, kitapların bilimsel hırsını göstermektedir. Haritalar titizlikle etiketlenirken, ilgili topografik ve coğrafi bilgiler dâhil, Morier'in izlediği rotalar metinde detaylandırılmıştır. Son olarak, kitaplar, eskizlerinden ve yerleşim planlarından sonra kazanılmış olan ayrıntılı manzaralar ve panoramalarla resmedilmiştir. Seyahatleri sırasında yaptığı gezileri çok titiz bir şekilde belgelemiş; ardından notlarını haritalarla zenginleştirerek yayımlamıştır. Böylelikle, İran'a kendi yolculuklarına başlamak isteyen İngiliz gezginlere kusursuz bir rehber bırakmıştır.

Morier'in Seyahatnameleri, çoğunlukla, Sir Robert Ker Porter'ın Seyahatnamesi ile karşılaştırılmaktadır. Sir Robert Ker Porter, 1821'de, Morier'in ikinci seyahatnamesinin yayımlanmasından kısa bir süre sonra ve belki de başarısından ilham alarak, İran'a gerçekleştirdiği yolculuğu *Travels in Georgia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820* başlığıyla yayımlamıştır. Selefî olan Porter'ın seyahat günlüğü Morier'inkinden çok daha uzun bir yayın olup İran geleneklerine yoğunlaşmıştır. Öte yandan, Morier'inkine kıyasla, İran'daki mimariyi daha uzun uzadıya anlatmıştır. Nitekim Rusya İmparatorluk Dışişleri Bakanı ve Güzel Sanatlar Akademisi Başkanı A. Olinen, Porter'ı yalnızca bölgenin ve sakinlerinin değil, aynı zamanda sanat ve mimarinin de doğru kayıtlarını derlemesi için İran'a görevlendirmişti. Morier'in seyahatnameleri, İran'ın sanatı ve mimarisi henüz Avrupalı gezginler tarafından kapsamlı bir şekilde belgelenmemiş ve ziyaret edilmemiş olduğundan, Büyük Turistler tarafından daha az sık kullanılan bir güzergâhı takip etmek isteyen bireyler için bir model oluşturmuştur. Morier'in izinden giden sonraki ziyaretçiler, ilgi çekici Doğu'nun doğal ve mimarî özelliklerini belgelemiş ve nihayetinde bölgeye karşı olumlu bir bakış açısıyla Batı Avrupa'ya dönmüşlerdir. Kişisel iletişimleri ve arşivleri dışında, Morier'in seyahatnameleri (Mirza'nın kendi yayını *Hayretname*²⁵ ya da yüksek mevkide bir İranlının Büyük Britanya'yı ziyaret ederken bakış açısını ayrıntılandıran *Harikalar Kitabı* ile bağlantılı olarak), çağdaş İran hakkında önemli bilgiler vermektedir. Morier, seyahat ettiği rota boyunca gündelik olayları anlatmaktan zevk almaktadır. Farsça, onun için İran'ın gündelik

²³ Morier'in yolculuklarının siyasi ayağının daha derinlemesine bir analizi için bkz.: Daniel O'Quinn'in “Tears in Tehran/Laughter in London: James Morier, Mirza Abul, Hassan Khan, and the Geopolitics of Emotion”, *Eighteenth-Century Fiction* 25, No. 1, Fall 2012, s. 85-114.

²⁴ Edward Said, *Şarkiyatçılık Batının Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

²⁵ Abū al-Hasan Khān İlchī, *Hayrat-nāmāh: safarnāmāh-i Mirzā Abū al-Hasan Khān İlchī bih Landan / bih kūshish-i Hasan Mursil'vand*. Mu'assasah-i Khadamāt-i Farhangi-i Rasā, Tahrān [13]64 [1986].

yaşamı, gelenekleri ve İslam dinini tanımak adına heyecan verici bir fırsat sağlamıştır.²⁶

Bu çalışmaya konu olan Morier'in ilk seyahatnamesi *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809 in which is Included Some Account of the Proceedings of His Majesty's Misson, under Sir Harford Jones, Bart K.C. to the Court of the King of Persia* başlığıyla ilk baskısını Londra'da Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown ve Paternoster-Row için 1812'de yapmıştır. İçerisinde, yazarın tasarladığı 25 gravür ve üç harita bulunmaktadır. Bu haritalardan birisi Yüzbaşı James Sutherland, ikisi ise Morier ve Rennell tarafından çizilmiştir. Seyahatname ön sözle başlamaktadır. Ardından bir giriş bölümü yer almaktadır. Kitabın tamamı 19 bölüm olup ilk dört bölüm yazarın Buşehr'deki deneyimlerini içerir. Beşinci bölümde yazarın Buşehr'den Şiraz'a yolculuğu yer almaktadır. Altıncı bölüm Şiraz'a ayrılmış olup yedinci bölüm yazarın Şiraz'dan Persepolis'e, sekizinci bölüm Persepolis'ten İsfahan'a yolculuğuna ait izlenimlerine anlatılmaktadır. 10. bölüm yazarın İsfahan'dan Tahran'a olan yolculuğuyla ilgilidir. 11 ve 13 bölümler tümüyle Tahran'daki diplomatik faaliyetleri ve diğer gözlemlerinden oluşmaktadır. 14. bölüm yazarın Tahran'dan Tebriz'e geçişine, 15. bölüm Tebriz'deki tecrübelerine dair aktarımlarının kaydını tutmaktadır. 16. bölüm yazarın Tebriz'den Erzurum'a, 17. bölüm Erzurum'dan Amasya'ya, 18. bölüm Amasya'dan İstanbul'a seyahatini içerir. 19. bölüm genel bir değerlendirmenin yapıldığı değerlendirme bölümüdür. Kitapta ayrıca Arap korsanları, Sasanî imparatoru Şapur ve notlara ayrılan kısımlar vardır. Apendiks kısmında İran parası, İran'a giden güzergâhlar, meteorolojik olaylar hakkında üç başlık vardır. Eser indeks kısmıyla sona ermektedir. İndekisle beraber kitabın tamamı 438 sayfadır. İndeksten sonra yazarın gravür ve çizimleri de kitaba eklenmiştir.

James Justin Morier'in İran'daki Diplomatik Faaliyetlerinin Arka Planı

Morier, İran Şah'ına peş peşe gelen iki İngiliz diplomatik misyonunun parçası olarak 1807-9 ve 1810-16'da, İran'a gitmiştir. İran'daki Fransız-İngiliz rekabetinin en yoğun yıllarının, Morier'in en aktif yıllarına tekabül ettiğini ve İran tarihinin 1798-1815 yılları arası görece kapsamlı bir tarihsel dönem olduğunu belirtmek önemlidir.²⁷ Aslında, Fransa ve İngiltere daha önce İran'la temas kurmuşlardır. İngiliz Kraliyeti ile İran arasındaki son diplomatik temaslar 1626-7'ye kadar uzanmaktadır. Fransa ile İran arasında 1708 ve 1715'teki dostluk ve ticaret anlaşmaları imzalanmış olsa da, Fransız Devrimi sırasında bunlar askıya alınmıştır.²⁸

²⁶ Morier, *Journey through Persia . . . 1808 and 1809*, s. I.

²⁷ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. v-vi. Morier'in İran'daki diplomatik görevlerinin geniş bir arka planı için bkz.: Euan R. Duvar, "The Historical Context of James Justinian Morier's Travels: France, Britain, and Persia, 1798-1815", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/133>, (17.10.2020: 18:22).

²⁸ Denis Wright, *The Persians Between the English: Episodes in Anglo-Persian History*, IB Tauris, London 1985, s. 217-219.

Ağa Muhammed, 1795'te Kaçar hanedanının ilk şahı olmuş; ancak iki yıl sonra öldürülmüş ve yerine yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir.²⁹ Bu süre zarfında, dış ticaret, kısmen “ülkenin genel düşüşüne” neden olan siyasi iklim ve kısmen de, Morier ve seyahat arkadaşlarının mesafesini ve tehlikesini tecrübe ettiği, ulaşım elverişli yolların bulunmaması da dâhil olmak üzere daha genel lojistik problemler nedeniyle durma noktasına gelmiştir.³⁰ Rusya, İran'daki krizden en iyi şekilde yararlanmış ve Kafkasya'da Safevilere itaatlerini sunmuş olan Gürcistan ve Azerbaycan'ı kendi himayesine almıştır.³¹ Kuzeydeki bu sayısal ve askeri açıdan üstün düşmana karşı koyma ihtiyacı, sonraki yıllarda Kaçar İran'ının dış politikasını belirlemiştir. Napolyon Temmuz 1798'de İskenderiye'ye askerlerini çıkardığında, onun Mısır seferi cesur ve kararlı bir hamle olacaktı ve Fransa'nın, o zamanlar bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı çabucak ele geçirmesine ve Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'e geçmesine, oradan da İngilizlerin Hint Okyanusu'ndaki ticaretini bozmasına yardımcı olacaktı.³² Napolyon'un, Hindistan'a kuzeybatıdan saldırmak için İran'dan geçmesi muhtemeldi. Bu, en azından İngiliz hükümetinin birkaç üyesinin korkusuydu ve Napolyon Bonapart'ın uzun vadeli planlarının bir parçası olabilirdi.³³

Fransa, 1798-9'da Hindistan'ın kuzeybatısındaki tek tehdit değildi. Afganistan hükümdarı Zaman Şah da gücünü inşa ediyor ve bu dönemde giderek daha savaşçı hâle geliyordu. Böylece, Britanya Kraliyet Donanması'ndan Yüzbaşı John Malcolm, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin elçisi olarak 1799'da İran'a gönderildiğinde ve ertesi yıl İran'a geldiğinde, ikincisi İngilizler tarafından daha önemsiz kabul edilen Afgan ve Fransız akınlarına karşı ülkeyi bir set olarak kabul ettirmesi emredilmiştir.³⁴ 1801'de imzalanan ve Afganistan ile Fransa'ya karşı askeri ittifak yapılmasına izin veren nihai anlaşmanın hükümleri sonradan akla gelen bir şeydi, çünkü o zamana kadar Napolyon Mısır'dan çekilmiş ve Zaman Şah'ın gücü zayıflamıştır. Feth Ali Şah, 1801'de Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'dan uzak durmak için Britanya İmparatorluğu'nda güçlü bir müttefik elde etmeye çalıştığı için, tam tersi İran için geçerliydi.³⁵ O zamana kadar Şah, Çar'a karşı koymak için olası bir Fransız ya da İngiliz ittifakının avantajlarını tartmaktaydı. Kuvvetleri topraklarına daha yakın olan İngilizlerle taraf olmayı seçen Şah hayal kırıklığına uğrayacaktı ve aslında 1801 antlaşması Ruslardan bahsetmemiş ve tek taraflı olmuş, karşılıklı savunma sorununu belirsiz bırakmıştır.³⁶ Sonraki yıllarda meydana gelen

²⁹ G.R.G. Hambly, “Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty”, *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Avery, G.R.G. Hambly and C. Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 129-133.

³⁰ Ann K.S. Lambton, *Qajar Persia: Eleven Studies*, I.B. Tauris, London 1987, s. 109-112.

³¹ Hambly, *a.g.b.*, s. 127-131.

³² Martin Sicker, *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, Praeger, London 2001, s. 90.

³³ John Barrett Kelly, *Britain and the Persian Gulf: 1795-1880*, Clarendon, Oxford 1968, s. 63.

³⁴ Kelly, *a.g.e.*, s. 68-69.

³⁵ Sicker, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶ Edward Ingram, *Britain's Persian Connection, 1798-1828: Prelude to the Great Game in Asia*, Clarendon, Oxford 1992, s. 45.

olaylar, İran'ı kısa ömürlü İngiliz ittifakından uzaklaştırıp Fransa'nın kollarına terk etmiştir.³⁷

Napolyon, 1805'te İran'a diplomatik misyonlar göndererek durumdan tam anlamıyla yararlanmıştı.³⁸ Nihayet, 4 Mayıs 1807'de, devam eden Dördüncü Koalisyon Savaşı sırasında (1806-7) Napolyon'un cephe karargâhı ve bir Prusya kalesi olan Finkenstein'da Fransa ile İran arasındaki antlaşma imzalanmıştır. Fransa, Gürcistan da dâhil olmak üzere İran topraklarını garanti altına almış ve Rusya'nın Kafkasya'yı boşaltması için söz vermiştir. Görünüşe göre bu, hem Doğu'ya yönelik askeri planlarını gerçekleştirme olanağını elde eden Napolyon hem de Rusya'ya karşı paha biçilmez bir müttefik kazanan Şah için diplomatik bir zaferdi. Ancak, yeni atanan Fransız büyükelçisi General Claude-Mathieu de Gardane, Aralık 1807'de İran'a seyahat ederken, Napolyon 7 Temmuz 1807'de Rusya Kralı I. Alexander ile Tilsit Antlaşması'nı imzalamış ve bir kez daha tüm ittifaklar sistemi değişmiştir. 1807 yazına geldiğinde, savaş dalgası kesin olarak Rusya'nın aleyhine dönmüştür. Tilsit Antlaşması, Avrupa'da Fransız gücünü zirveye taşımış ve Napolyon'un Kıta Sistemine katılan ve İngiltere ile ticareti durduran Fransa ile Rusya arasında bir ittifak sağlamıştır.³⁹

Doğu Hint Kumpanyası'nın Bağdat'taki temsilcisi Sir Harford Jones, birkaç yıldır İngiliz ve İran hükümetleri arasında bir ittifak için bastırmaktaydı. Misyonuna Fransa'ya karşı savaşın İngiltere'nin aleyhine döndüğü 1807'nin başında izin verilmiştir.⁴⁰ Kral III. George'un baronet ve özel elçisi olarak, Harford Jones 27 Ekim 1807'de kişisel sekreteri olan James Justinian Morier'le Portsmouth'tan yola çıkmıştır. Tilsit Antlaşması'ndan sonra karadan geçemedikleri için Hindistan üzerinden deniz yoluyla İran'a seyahat etmişler, ancak Bombay'da, 1801'deki ilk İngiliz-İran anlaşmasını müzakere eden Kaptan Malcolm'u İran'a geri gönderen Hint Kumpanyası yetkilileri tarafından birkaç ay bekletilmişlerdir. Jones ve Morier nihayet 13 Ekim 1808'de İran sahili boyunca Buşehr'e varmış, sonra karadan ilerleyerek 14 Şubat 1809'da Tahran'a ulaşmışlardır.⁴¹ Morier'in yardımıyla Jones, İran'a yaptığı yolculuk sırasında karşılıklı saygı ortamı yaratmayı başarmıştır. Şah, Avrupalı güçlerle önceki tüm anlaşmaları yok saymayı ve kendi topraklarından herhangi bir Avrupa gücünün geçişine engel olmayı kabul etmiştir. Buna karşılık İngiltere, İran ile barış içinde olduğu Avrupalı bir güç arasındaki herhangi bir çatışmaya arabuluculuk yapacaktı.⁴² "Avrupa gücü" dolaylı olarak İran için Rusya ve İngiltere için Fransa anlamına gelirken, elçi değiş tokuş edilmiştir. Antlaşma-

³⁷ G.R.G. Hambly, "Iran during the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Avery, G.R.G. Hambly and C. Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 146.

³⁸ Ingram, *a.g.e.*, s. 45 vd.

³⁹ Charles J. Esdaile, *Napoleon's Wars: An International History, 1803-1815*, Viking, New York 2008, s. 297.

⁴⁰ Kelly, *a.g.e.*

⁴¹ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 88-100.

⁴² Kelly, *a.g.e.*, s. 94.

nın İngiltere'de de imzalanması gerektiğinden, Morier İranlı elçi Mirza Ebül Hasan'a (Daha sonra hizmetleri için Han unvanı verilmiştir.) eşlik ederken, Jones Tahran'da kalmıştır.⁴³

Bu arada İngiltere'de Ebül Hasan'la birlikte olan Morier, Londra'nın yüksek sosyetesinde güçlü bir izlenim bırakmış ve başarılı bir müzakereci olduğunu kanıtlamıştır. Ebül Hasan, İngiliz ihtiyatlılığına karşı koymak için, bunun gerçekçi bir olasılık olup olmadığı net olmasa da ülkesinin yine de Fransa'ya dönebileceğini öne sürmeye devam etmiştir.⁴⁴ Bununla birlikte, önceki anlaşmanın ana noktaları aynen geçerliydi ve onu kalıcı bir anlaşmaya dönüştürmek için Tahran'daki Jones'un yerine Sir Gore Ouseley seçildi.⁴⁵ Ouseley, 1810 Temmuz'unda Ebül Hasan ve Morier ile İran'a gitmiştir. Morier bir kez daha Tahran'daki İngiliz elçisinin kişisel sekreteri rolünü üstlenmiştir. Gemilerini Güney Amerika'ya yönlendiren bir fırtına nedeniyle gecikmişler, ertesi yıl İran'a ulaşmışlardır.⁴⁶ Ön antlaşmanın ana noktalarını doğrulayan "Kesin Antlaşma" 12 Mart 1812'de imzalanmıştır.⁴⁷

Ancak o zamana kadar Rusya Kıta Sisteminden çoktan çekilmiş ve İngiltere ile ticarete yeniden başlamıştır. Bu hareket tarzı, sonunda Napolyon'un Rusya'yı işgaline yol açmış ve 24 Haziran 1812'de Ouseley tarafından Nihai Antlaşma'nın imzalanmasından iki ay sonra başlamıştır (İronik bir şekilde, aynı süre Finkenstein'i Tilsit'ten ayırmıştır).⁴⁸ Ouseley, sonunda Elçi olarak Morier'i yerinde bırakarak Nisan 1814'te İran'dan ayrılmıştır.⁴⁹ Bu arada, Tahran Antlaşması olarak bilinen gözden geçirilmiş antlaşma 1814'te imzalanmıştır. Diğer hükümlerin yanı sıra, İran saldırgan ise, Avrupa gücüyle savaş durumunda İran'a sübvansiyonun uygulanamayacağını ilan etmiş; bu Britanya'yı İran ile Rusya arasındaki herhangi bir olası savaşa dâhil olmaktan korumuştur.⁵⁰ Morier hiçbir pişmanlık duymadan 6 Ekim 1815'te İran'dan ayrılmıştır.⁵¹ İranlılar kendi kaderlerine bırakılmışlardır.⁵²

I. James Justinian Morier'in Kendi Anlatımından İran'a İlk Yolculuğu ve Dönüşü

Morier, İngiltere ile İran arasında yapılacak bir anlaşma için Kral'ın Orta Elçisi Sir Harford Jones ve mahiyeti ile İngiltere Portsmouth'dan H.M.S Sapphire adlı gemiyle 27 Ekim 1807 günü yola çıkmıştır. Deniz yoluyla Hindistan'a, oradan da İran'a doğru yolculuğuna devam etmiştir. Ümit Burnu'nu dolaştıktan sonra 26 Nisan 1808'de Hindistan'ın Bombay kentine ulaşmıştır.

⁴³ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 120.

⁴⁴ Wright, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁵ Kelly, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁶ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 153-163.

⁴⁷ Kelly, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁸ Endaile, *a.g.e.*, s. 460.

⁴⁹ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 188-189.

⁵⁰ Kelly, *a.g.e.*, s. 97.

⁵¹ Johnston, *Ottoman and Persian Odysseys...*, s. 200.

⁵² Hambly, "Fath Ali Shah", s. 163.

Siyasi bazı ayarlamaların beklenmesi sebebiyle Bombay'dan ancak 12 Eylül'de ayrılabilmiştir. 14 Şubat 1809 tarihinde Tahran'a ulaşmıştır. Heyetler arası ön anlaşma 12 Mart 1809'da imzalanmıştır. Bunun üzerine, yazar ve içerisinde bulunduğu heyet, İran tarafının Londra'ya gönderdiği Orta Elçi Mirza Ebül Hasan ile geri dönüş yolculuğuna geçmiştir. Tahran'dan 7 Mayıs 1809'da ayrılan heyet 7 Eylül'de İzmir'e varmıştır. Buradan H.M.S. Success gemisiyle Malta'ya geçmiş ve H.M.S Formidable gemisine binip Kasım 1809'da Plymouth'a dönmüştür. Yazar, seyahat notlarında, yol arkadaşı Mirza Ebül-Hasan'ı iyi yâd eder ve kendisinden Fars dili, kültürü ve ülkesi ile ilgili pek çok şey öğrendiğini belirtir. Yazarın aktardıklarına göre, Hasan kişiliğiyle müstesna biridir ve İngiltere'de kaldığı sürece, kendisine özel ihtimam gösterilmiştir. Yazar, Hasan'ın, belki de İngiltere'ye gelen yabancılar içerisinde en çok özen ve dikkat gösterilen kişi olduğunun da altını çizmiştir.

Yazar seyahatlerinin sadece Bombay-İstanbul kısmını kaleme aldığını, İngiltere'den Hindistan'a ve İstanbul'dan İngiltere'ye olan deniz yolculuklarının hâlihazırda bilindiğini ve bu yüzden yeni notlara gerek duymadığını söylemiştir. Kitap için yaptığı çizimlerin birebir yerinde çizildiği için pek ayrıntı içermediğini, ancak genel anlamıyla fikir verebilecek çizimler olduğunu dile getirmiştir. Buşehr (Bushire)'den Tahran'a olan haritayı Bombay ordusundaki Yüzbaşı (Captain) James Sutherland'ın verdiğini söyleyip kendisine teşekkür etmiştir. Kitapta bulunan Tahran'dan Amasya'ya yaptığı seyahate ait haritayı kendisinin çizdiğini, konunun uzmanı bazı kişilerin ise gözden geçirdiğini aktarmıştır. Yazar, Amasya'dan İstanbul'a olan seyahatin haritasını yapamadığını ve bunun iki sebebe dayandığını vurgulamıştır. Birincisi Amasya'ya kadar olan yolculuğu genelde gündüz yaptıkları için çizimlerde zorlanmadıklarını, fakat oradan İstanbul'a yapılan yolculuğun zaman zaman gece, zaman zaman gündüz olması sebebiyle doğru çizemeyeceği için yapmadığını söylemiştir. İkinci sebep olarak da şunu göstermiştir. Yazara göre, Türk halkı İranlılara nazaran daha kıskanç ve yabancıları daha yoğun gözlüyorlardı. Kendisi her ne kadar İranlılara özgü elbiseler giymiş olsa da istediğini rahatlıkla yapamıyordu. Yazar, verdiği yol güzergâhları ve mesafe gibi bilgilerin kabataslak olduğunu söylemiştir.⁵³

II. Erzurum'a Giriş

Yazar, günümüzde İran topraklarında yer alan Batı Azerbaycan eyaleti üzerinden Erzurum taraflarına geçmiştir. Bu eyalet topraklarından geçerken civardaki insanlardan, yörede kayda değer tek gölün *Urmıye Gölü*⁵⁴ olduğu yönünde bilgi almıştır. Van şehri ve oradaki göl hakkında insanların bilgi sahibi olmadığını keşfetmiştir.⁵⁵ Sınırdaki bulunan ve surlarla çevrili, içerisinde 20 cami ve altı hamam bulunan *Hoy*⁵⁶'a varmıştır. Burada çınar ağaçlarının üye-

⁵³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. vii-x.

⁵⁴ Metinde *Shahee* şeklinde yazılmıştır.

⁵⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 296.

⁵⁶ Metinde *Khoy* olarak geçiyor.

rine kazınan “*Ya Alil*” yazıları dikkatini çekmiştir. Hoy’a yakın *Salmas*⁵⁷ adlı bir yerleşim yerinin olduğunu ve burada pek çok heykel ile yıkıntının bulunduğunu ise ancak Erzurum’a varınca öğrendiğini dile getirmiştir.⁵⁸ 4 Haziran 1809’da Hoy’dan ayrılmış; Tebriz Mollası ya da Şems-i Piri’nin türbesinin bulunduğu şirin bir köye varmıştır.⁵⁹ Yazar, İran’da ilk defa Piri köyünde tekerlekli araba gördüğünü ve bunun Türkiye’de yaygın olduğunu dile getirmiştir.⁶⁰

5 Haziran’da Piri köyünden ayrılarak 24 mil kadar yolu altı buçuk saatte kat edip Zaviye⁶¹ köyüne ulaşmış; ardından Selavan⁶² ve Huri⁶³ köylerini geçmiştir. Yolda, çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu ve konacakları bir yer arayan kalabalık bir konar göçer⁶⁴ aşiretle karşılaşmıştır. Bu göçebeler içerisindeki atından çok çevik bir şekilde inip hiçbir yardım almadan tekrar aynı hızla atına binen iki çocuklu bir kadın dikkatini çekmiştir.⁶⁵ Geceyi oldukça güzel bir mısır tarlasına doğru kurulmuş çadırda geçirmiştir.⁶⁶

Yazar ve beraberindekiler sonraki sabah çadırlarından ayrılıp *Karanoh*⁶⁷ köyüne doğru yola çıkmışlardır. Altı saatlik yolculukta çamurlu yollar sebebiyle ancak 18 mil kadar yol alabilmiş ve *Eykefti*⁶⁸ köyüne varmışlardır. Yazarın öğrendiklerine göre, yolun sağında beş mil mesafede Türklerin *Akbulak*⁶⁹ yani *beyaz çeşme* adını verdikleri az su akan bir çeşme vardı. Buradan üç mil ileride ve yola iki mil mesafede sağda *Karkindi*⁷⁰ adı verilen kötü vaziyette ağullar bulunmaktaydı. Yazar, yolun bu kısmının bir zamanlar Kürt eşkiyalarla dolu ve buradan tehlike yaşamadan geçmenin imkânsız olduğunu, fakat Azerbaycan’ın yönetimine Prens Abbas Mirza geldiğinden beri bölgeyi çapulculardan temizlediğini belirtmektedir. *Karanoh*’a büyükleri *Hıdırlı*, *Nebikendi*, *Goleşâki*, *Sedel*, *Zâviye* ve *Akdüz* olan 21 kadar köy⁷¹ bağlı olduğunu belirten

⁵⁷ Metinde *Salmas* olarak geçiyor. Günümüzde İran’da Batı Azerbaycan eyaletinde bir şehir.

⁵⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 299.

⁵⁹ Mollah of Tebriz ya da Şems-i Pêrêh şeklinde ifade edilmiştir. Seyyahın, Şems-i Tebrizi’yi kastettiği anlaşılmalıdır. Şu an Şems-i Tebrizi’nin makamı ya da türbesi Hoy şehir merkezinde bulunmaktadır. O tarihlerde bir köyde olduğu anlaşılıyor. Pêrêh İran’ın Batı Azerbaycan Eyaletinde yer alan Urmiye şehrinde bir köy adıdır (Per).

⁶⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 300.

⁶¹ Metinde *Zavvieh* olarak geçiyor. Hoy’da Safayyeh’te bir köy.

⁶² Metinde *Selawan* olarak geçiyor. Urmiye’de bir adı da Sara olan köy.

⁶³ Metinde *Khorê* olarak geçiyor. İran’ın merkez eyaletinde bir köy.

⁶⁴ Bu göçebeler için Elaust tabirini kullanmıştır.

⁶⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 301.

⁶⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 302.

⁶⁷ Metinde *Cara-ainêh* olarak anılmıştır. Günümüzde İran’ın Batı Azerbaycan eyaleti sınırları içerisinde *Karanoh* ya da *Karanih* köyü.

⁶⁸ Metinde *Iekaftee* olarak anılmıştır. İran’ın Batı Azerbaycan Eyaleti’nde yer alan Urmiye şehrinde bir köy adıdır.

⁶⁹ Metinde *Ak-Bolagh* şeklinde yazılmıştır.

⁷⁰ Metinde *Kurkendêh* şeklinde geçiyor. Azerbaycan’da bir köy adı.

⁷¹ *Hıdırlı* metinde *Hiderlou* şeklinde geçmektedir ve Urmiye’de bulunmaktadır. *Nebikendi*, metinde *Nabekandi* şeklinde geçmekte olup İran’da *Çaldıran* şehrinin güneyinde, *Goleşâki* metin içerisinde *Gelish Acha* şeklinde yazılmış olup *Çaldıran* şehrinin kuzeyinde, *Sedel* metin içerisinde de aynı şekilde yazılmış olup *Çaldıran* şehrinin kuzeyinde, *Zâviye* metin içerisinde *Zaiveh* şeklinde yazıl-

yazar, Karanoh'dan Van'a güney batı yönünde yaklaşık 50 mil kadar olan bir yoldan söz etmiştir.⁷²

Morier, 7 Haziran'da Karanoh'tan ayrılmış; Akdüz köyünden geçmiş, ova-
dan ayrılmış, batı yönlü dağların oluşturduğu vadilerde yol almış, geçtikleri
yerlerdeki güzelliğin Karanoh'taki kötü deneyimlerinin üzerine bir teselli gibi
geldiğini not etmiştir. Kuzey 20 batı yönlü yaklaşık altı buçuk saatlik ilerle-
yişe 22 mil yol kat etmiştir. Yazar Avacık köyünde bir handa mola vermiştir.⁷³

Ayın 8'inde yazar, Avacık'tan ayrılmış; Avacık'tan iki buçuk mil ileride *Kili-
se*⁷⁴⁻⁷⁵ adında bir Ermeni köyünden geçmiştir. Avacık'tan öteye kuzey 30 dere-
ce batı yönünde üç buçuk mil mesafede vadinin tam ortasında yıkık bir bina
ile işaretlenmiş Türk-İran sınırına varmıştır. Burada hayvanlarını otlatırken
önden birisini *Bayezid'e* gönderip buradaki İbrahim Paşa'nın vekiline gelişle-
rini haber etmek istemişlerdir.⁷⁶ Ne var ki bu sırada İbrahim Paşa Kürtler üze-
rine sefere çıkmıştır. Yerine vekalet eden yönetici, yazar ve beraberindekileri
şehre kabul etmeyeceklerini ve hatta şehre yakın bir yerden geçişlerine izin
bile veremeyeceğini haber etmiştir. Bunun üzerine, yazar ve beraberindekiler
kuzey 30 güney yönlü ilerlemeye devam etmişlerdir.

Bayezid'e yakın bir noktada *Kerdekendi*⁷⁷ adında yolun sol tarafında kalan
bir Ermeni köyünde durmuşlardır. Morier ve beraberindekiler daire çizerek
Bayezid'e uğramadan geçmeye ve doğrudan İbrahim Paşa'nın kendisini bul-
maya karar vermişlerdir. Buradan devamla kuzey 10 batı yönlü devam etmiş-
lerdir. Gün boyu 10 mil kadar yol almışlardır.⁷⁸

Ayın 9'unda, sollarında Dizi ve Kızıldizi adında iki köyü geride bırakmış-
lardır. Civarda kara çadırları ve hayvanlarıyla göçebelerin bulunduğu küçük
bir ovaya varmışlardır.⁷⁹ Daha sonra yazar ve beraberindekiler kuzey 40 doğu
yönünde ilerlemeye devam etmişlerdir. Bu noktadan itibaren Ağrı Dağı'nı kar-
şılarına almışlardır. Son mola noktalarından altı buçuk saat mesafede kale-
si ve kuleleri ayakta olan Diyadin'e ulaşmışlardır. Burada Fırat'ın güneyine
akan, derin olmayan ve yirmi adım mesafede bir akarsu görmüşlerdir.⁸⁰ Diya-
din'den 12 mil güney 50 batı yönünde akan bu akarsuya burada Fırat den-
diğini öğrenmişlerdir. Burada yabancıların ağırlandığı orta halli konukevinde
kalmışlardır.⁸¹

miş olup Çaldıran şehrinin kuzeyinde ve Akdüz metin içerisinde Ak dezeh şeklinde belirtilmiş olup
Çaldıran şehrinin kuzeyindeki köylerdir.

⁷² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 303.

⁷³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 305.

⁷⁴ Metinde Kilse olarak geçiyor. Bugünkü adı Kilisakendi olup Çaldıran şehrinin ve Avacık köyü-
nün kuzeyinde bir köydür.

⁷⁵ Kiliseyi *ecclesia* şeklinde Latincesiyle göstermiştir.

⁷⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 306.

⁷⁷ Metinde Kerdek diye geçiyor. Günümüzde İran'da Çaldıran'ın kuzeyinde Kerdekendi köyü.

⁷⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 307.

⁷⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 308.

⁸⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 309.

⁸¹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 310.

Ayın 10'unda yaklaşık dokuz saatlik bir yolculukla Yoncalı yönüne gitmişlerdir. Yazarın tahminlerine göre, bu yol dokuz ağaç yani 32 mil uzunluğundaydı ve kuzey 60 batı istikametinde ilerlemekteydi. Diyadin'i dört mil kadar geçince sollarında Yağın (Jugan) köyünü geride bırakmışlardır. Yaklaşık bir buçuk mil solda ve dört mil kadar yukarısında ve yine solda, Fırat'ın öteki kıyısında Üçkilise (Utch Klissê) köyünün olduğunu öğrenmişlerdir. Burada karla kaplı Köseadağ denen dağ görüş alanlarına girmiştir. Bu dağ Aladağ sırasında güney batıya doğru yayılıyordu. Sonra Alaköy (Alakou) denen harabe haldeki bir köyden geçmişlerdir. Sol tarafta tepenin eteklerinde kurulu Kumluca (Comoulja) ve Bilesu (Belasou) sekiz mil kadar ilerde de Kadıköy (Cadi Kieu) köylerinin varlığını duymuşlardır. Pek bunaltıcı geçen bir yolculuğun ardından Yoncalı'ya ve oradaki konaklarına varmışlardı. Yazar, bahsi geçen bütün bu köylerin Eleşkirt (Alashgerd) sınırlarına dahil olduğunu not etmiştir. Üçkilise yakınlarına ulaştıklarında İbrahim Paşa'nın Toprakkale (Turpha Calêh) kuşatmasından dönenler ve iki parça kuşatma topu ile karşılaşmışlardır. Duyduklarına göre, İbrahim Paşa kendi otoritesine karşı çıkan Toprakkale'deki Timur Bey üzerine gitmişti.⁸²

İbrahim Paşa Yoncalı köyünden üç mil mesafedeki başka bir köydeydi ve Morier ve beraberindekilerin yanlarına kendilerine eşlik etmesi için Haznedar'ını yollamıştı. Abbas Mirza'nın Fermanını ona gösterdiklerinde, hemen alıp başına koymuş ve Prens'in hizmetkarı olduğunu, ona hizmet etmek için gönüllü olarak yapamayacağı hiçbir şey olmadığını söylemiştir. Yazarın aldığı bilgilere göre, Yoncalı'nın güneyinde Vand ve güneybatısında ise Büyük Kensus mahallesi vardı. 11'inde Yoncalı'dan ayrılmışlardır. Bundan sonra İbrahim Paşa'nın çatışma halinde olduğu Timur Bey'e uğrayıp onun misafirperverliğinden yararlanmayı ummuşlardır. Yoncalı'dan yalnız üç mil ötede Karakilise diye Kürtler ve Ermenilerin yaşadığı büyük bir köy görmüşlerdir. Büyükleri Dettitepe, Kesik ve Arnat olan geçtikleri pek çok köyde sayıları kalabalık olduğu için insanlar onları askeri bir birlik sanmış ve evlerinin tepesine çıkıp izlemiştir.

Yazarın notlarında aktardığına göre, Toprakkale, Yoncalı köyüne 15 mil ya da 4 saat mesafedeydi. Kuzey 60 batı yönündeydi. Toprakkale Hoy'dan bu tarafa gördükleri en büyük yerleşimdi. Kasaba koni şeklinde bir tepenin bayırına yayılmıştı ve bu tepenin zirvesinde bir kale vardı. Köseadağ, şehri yukarıdan görüyordu ve tepesinde daima bulut vardı. Tedbirli olarak ilerlemişler, varışlarına bir mil kadar kalınca, durumu gözlemek ve gelişlerini bildirmek üzere bir adam göndermişlerdir. Adamları geri dönmüş, korkacak bir şey olmadığını bildirmiştir. Yönlerini, Kahya'nın meskenine doğru çevirmişlerdir. Kahya, Timur Bey'in başlıca yardımcısıydı. Kahyanın evinde yirmi kadar miskin adam oturmuş tütün tütürmenin tadını çıkarıyorlardı. Kahya köşede oturmuştu fakat Mirza içeri girince ayağa kalkmış ve sık söylenen şekilde "Hoş geldin!" demiş ve misafirinden duyacağı ve Türklerin doğasında olan güzel sözleri beklemeye başlamıştır. Yazara göre, İranlıların laf ebeliği ve şen şakrak konuş-

⁸² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 311.

ması Türklerin ağır kısa ve özlü konuşmalarına tam bir zıtlık oluşturuyordu. Tütünler tüttürülüp kahveler içildikten sonra bir adam gelip Timur Bey'in onları beklediğini duyurmuştur. Yazar ve Mirza derhal yola çıkmışlar, diğerlerini Kahya'nın evinde bırakmışlardır. Kaleye dik ve yürümesi zorlu olan bir yokuş yoldan çıkarak kalenin demir kapısına varıp içeri girmişlerdir.⁸³

Zirvede genişçe havadar bir odaya alınmışlardır. Önemli savaşçıları etrafında usulca ve ciddiyetle oturan Paşa, düşmanının topraklarını görebildiği bir pencereden dışarıya bakıyordu. Övücü ön konuşmalar geçtikten sonra Mirza önceden hazırladığı konuşma metni ile durumlarını izah edip paşanın misafirperverliğinden medet umduklarını söylemiştir. Timur Bey hemen söz alarak kesinlikle korkacak bir şeylerinin olmadığını ve onun koruması altında güvende olduklarını belirterek, bütün ihtiyaçlarının giderileceğini belirtmiştir. Onlardan tek isteği ise o gece kalede kalmaları olmuştur. Yanlarına vereceği bir görevli ile yakın bir köyde çok güzel şekilde ağırlanacaklarını dile getirmiştir.⁸⁴

Paşa sözünü sıkı şekilde tutarak yazar ve grubunu dört mil ötedeki Mollasüleyman köyüne iki görevlisi eşliğinde yollamıştır. Burada onlara bölgenin bir insana sunabileceği her şeyden vermişlerdir. Bunlar arasında bir koyun, kanatlı hayvanlar, ihtiyaçları kadar pirinç ve hayvanları için mısır bulunmaktaydı. 12'sinde Mollasüleyman'dan ayrılıp dağlık bir yol üzerinden Delibaba'ya kuzey 30 batı yönlü yaklaşık 10 saat yani 35 millik bir yolculuk yapmışlardır. Henüz üç mil kadar yol aldıklarında, dağlara varmadan önce Küçükzaviye köyünün hemen üst tarafından ilerlemişlerdir. Kuzey 80 doğu yönünde Ağrı Dağı kısmen de olsa hala görünmekteydi. Kendilerine yollarda pek çok Kürt olduğu, özellikle Gerdina dağlarındaki bir geçitte oldukları konusunda uyarıda bulunulmuştur. Onlar da bu duruma dikkat ederek, bahsedilen yerlerden kontrollü bir şekilde tek bir insan görmeden Dahar'a kadar ilerlemişlerdir. Burası Mollasüleyman'a 20 mil mesafede dağlar içinde bir Kürt köyüydü. Daha müthiş kayalıkların olduğu geçitten Delibaba Vadisi'ne çıkmışlardır.

13'ünde sabah erken saatte Deli Baba'dan ayrılmışlardır. Fakat sürekli endişe içindeydiler, zira kendilerine gece saldırıya uğrama ihtimalinin çok yüksek olduğunu söylemişlerdi. Batıya doğru devam etmişler ve uzun zamandır görmedikleri güzellikte Emreköy'e rastlamışlardır.⁸⁵

Yazarın anlattıklarına göre, Delibaba'dan iki saat (7 mil) ve yoldan bir mil uzaklıktaki Batmanköy bir vadinin dibinde yerleşmişti. Emreköy'de kaldıkları konak yeri köknar ağacından yapılmış; toprakla ve damla kaplanmış güzel bir evdi. 14'ünde Emreköy'den batı yönüne 10 mil mesafedeki Elver'e gitmişlerdir. Emreköy'den çıktıktan üç mil kadar sonra Aras nehri kıyılarına varmışlardır. Yazarın gözlemlerine göre, nehir ovaya dağlardan giriyordu ve Yağan köyü bu dağlara yakın büyük bir köydü ve yola yakın kuruluydu. Nehir kuzey 65 doğudan güney 30 batıya akıyordu. Hınıs mahallesinde su yükseliyor ve Bingöl denen bir yerden doğuyordu. Üzerinde güzel yedi kemerli bir taş köp-

⁸³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 313.

⁸⁴ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 314.

⁸⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 316.

rü vardı ve bu köprüden geçtiler. Deniz ölçüsüyle 160 peace (denizcilikte bir genişlik ölçüsü) genişliğindeydi. Bu noktadan itibaren yönünü Hasankale'ye doğru çeviriyordu. Köprüden geçer geçmez Köprüköy'e, ardından güzel bir ovaya varmışlardır. Morier'in gördüğü kadarıyla, her iki üç milde bir köyler yayılıyordu. Bütün ova güzelce ekilmişti. Daha sonra, bir tepe etrafında kurulmuş, tepesinde eski üsluba sahip bir kale tahkimatı bulunan büyük bir kasaba olan Hasankale'den geçmişlerdir. İki kemerli bir köprüden geçerek kasabadan ayrılmışlardır.⁸⁶

Yazar, köprüye yakın, içerisinde yalnız birkaç adamın boynuna kadar suya girdiği, kaynar bir kaynak üzerine inşa edilen bir hamam görmüştür. Hasankale kadısı onları Elver'e götürecektir bir adam vermiştir. Elver'e varınca oradaki ağa yazar ve beraberindekileri tuhaf bir şekilde reddetmiştir. Bütün bu olumsuzluklara ve yağmurun yanında bir de geceyi açık havada geçirmişlerdir. Hasankale'den sonraki durakları Erzurum olmuştur.

III. Erzurum'dan Amasya'ya⁸⁷

Erzurum Notları: Şehrin Tasviri-Kadim Şehir-Nüfus-İklim-Valiyi Ziyaret-Türk Yemekleri

James Morier ve beraberindeki İranlı heyet 15 Haziran 1809 tarihinde Erzurum'a ulaşmış ve 21'ine kadar burada kalmıştır. Şehirde ilk durakları eşyalarını bıraktıkları gümrük binası olmuştur. Yazar, Erzurum'la ilgili notlarında ilk olarak şehrin tasvirine yer vermiştir. Bu tasvirde arazi, kale, çarşıdaki demirci dükkanları, gümrük dairesi, valinin konağı, evler, Pazar yerleri, sokaklara, mimari eserlere değinmiştir. Daha sonra şehrin geçmişine dair bazı bilgiler sunmuştur. Şehrin nüfusu ve iklimi de yazarın notları arasında kendisine yer bulmuştur. Yazarın Erzurum hakkındaki izlenimlerinde en çok üzerinde durduğu konuya 17 Haziran'da valiye yaptıkları ziyaret ile 20'sinde kendileri onuruna verilen ziyafet olmuştur. Özellikle ziyafet konusunda verdiği ayrıntılar bir valinin sofrasındaki ihtişamı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yazarın Erzurum'daki son notları kendilerine burada katılan Bosna yerlisi tuhaf bir adamla ilgilidir. Yazarın Erzurum'a ilişkin notları kitabında kendi ifadeleriyle şöyle yer almaktadır:

"15 Haziran 1809-Kireçli bir yolda batı yönünde on beş mil ilerledikten sonra Erzurum'a ulaştık. Şehir, aniden manzarada beliren eski minareleri ve yıkık kuleleriyle, kendini resmedilmeye değer bir şekilde sergiliyor. Bütün itirazlarımıza ve ayrıcalık iddialarımıza rağmen yüklerimiz Gümrük Binası'na taşındı."⁸⁸

⁸⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 317.

⁸⁷ Kitabın XIII. bölümüne yazar şu başlıkları atmıştır: *Erzurum-Şehrin Tasviri-Kadim Şehir-Nüfus-İklim-Valiyi Ziyaret-Ziyafet-Türk Yemekleri-Ayrıls-İlca Kaplıcaları-Deliler-Fırat-Mamahatun'daki Yapılar-İnşa Edilmeleri Hakkında Rivayet-Çiftlik-Zirai Üretim-Yolda İstanbul'dan Gelen Tatarlar-Karaca-Akşam Yemeği-Karahisar'a Varış-Paris'ten Bir İranlı-Karahisar'a Yaklaşırkenki Güzellik-Kasabaya Gecikme-Kelkit Nehri-Eski Lycus Nehri-Koyulhisar-Türkiye ve İran'daki Müllkiyetin Farkları-Kazılmış Kaya-Bosnalı Bir Yabancı'nın Tarihi-Nüksar Çevresinde Arazi-Eski Neoceaserea-Tokat'a Giriş-Tasvir-Ticaret-Turhal-Muhafızların Karakolu-Amasya'ya Yaklaşma*. Bizde söz konusu güzergahı bu başlıklara göre değerlendirme gayretinde olduk.

⁸⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 320.

Bizim durumumuz için gereksiz olsa da, Eski bir İran elçisinin yüklü miktarda ticari malı olan tüccar kendi ismi altında odasında saklaması düşünüldünce, Türklerin ihtiyatı haksız sayılmazdı. Erzurum yükselen bir arazi üzerine kuruludur. En yüksek kısmında etrafta çift taş duvarla örülmüş, tepesi inişli çıkışlı mazgallarla donatılmış, çeşitli yerleri ve toprakların sığacağı genişlikte boşluklar bulunan burçlarla güçlendirilmiş kale bulunmaktadır. Demir levhalarla kaplı dört kapısı vardır. Bir bütün olarak çok iyi inşa edilmiş fakat bana kalırsa bu Müslüman yapısı gibi görünmüyor. Güneybatı tarafından geçen bir hendek var, onun da yakınında bir tabakhane bulunuyor; daha ilerisinde de bir dizi demirci dükkânı var ve bunlar iyi işliyor gibi görünüyor. Bu yönde (şehirin kuzeydoğusu) ise ferah binası ile gümrük dairesi var. Paşa'nın konağının iç bahçeye açılan büyük bir kapısı var. Evler genelde taştan, çatı kirişleri ağaçtan ve teraslı inşa edilmiştir. Üzerlerinde ot yetişir, koyun ve buzağlar oradan beslenir; öyle ki bir tepeden bakıldığında evlerin çatıları kuruldukları zeminden neredeyse ayır edilemez. Pazarların çoğunu gezdim. Yalnız birkaçı kubbelidir. Kalanlar konutlar gibi teraslıdır fakat yayalar için ortak kullanılan ve merdiven basamakları ile yükselen bir yol var. Nerede araya bir sokak girse orada bir köprü kuruludur ve yol kesilmeden devam eder. Pazardaki dükkanlarda bol miktarda mal var ve bölgede sanayinin fazla olduğunu gösteriyor. Sokaklar genelde taş döşelidir fakat Türkiye'nin geri kalanında olduğu gibi, hesap yolcuların ayaklarını rahatlatmaktan ziyade boyunlarını kırmak üzere yapılmıştır. 16 hamam ve 100 cami var; bunların bir kısmı kubbeli kurşunla kaplı, Hilali yıldızlı toprakla süslenmiş övgüye değer yapılarıdır.

Bu Erzurum'un güncel durumudur; kalıntıları hala hatırı sayılır kayda değer bir durumdadır. Her şey şehrin eskiliğini kanıtlıyor;⁸⁹ burada yaşayanlar aslında kuruluşunu Nuh zamanından itibaren tarihlendiriyor ve büyük yeminlerle bazı mevcut yapıların patrikle çağdaş olduğunu söylüyorlar; doğruluğun daha az tehlikesi ya da görünüşteki olasılıklar ile yapılan işlerin Gavurlara ya da imansızlara ait olduğunun farkındalar. Özellikle bir tanesi ikincil kökene uygundur; kemerli bir giriş kapısı ve üzerinde ilginç bir şekilde çalışılmış kuvvetli kayalar, kalenin kuzey batısına konumlandırılmış ve çökmeye yüz tutmuş minareden oluşan bir yapıdır. Yine de mağrip usulü mimari kemerleriyle öne çıkan eski binaların birçoğu kesinlikle İslami kökenlidir; cami kalıntılarının çoğu nadir tuğlalar ve parlak fayanslarıyla İslam'ın ilk dönemlerinde inşa edilen İran'daki yapıları andırıyor. Tüm bunlar arasında Erzurum'da, yuvarlak bir kule gördüm. Oldukça meyilli çatısının üzeri tamamıyla tuğlalarla örtülmüştü. Halen birkaç minare ayakta ve erken dönem Müslümanların işçiliğine benziyor. Kalenin doğu kapısına yakın tuğla ve fayansın ikisinden ve bir kapı (İslami kemer ve Küfî yazılı kitabe ile) ve pek çok kuvvetli yapı ve bir caminin ince revak kalıntıları mevcut. Şehrin doğusunda Erzurum'un en yüksek yapısı olan tuğladan eski bir kule vardır ve tıpkı Yeniçerilerin İstanbul ve Galata'daki kuleleri gibi gözlem kulesi olarak hizmet vermektedir. Tepede düzgün çalışan bir saat mevcuttur.

Erzurum'da yaklaşık dört beş bin Ermeni ve yüz kadar da Rum aile yaşamaktadır, itikat: ilkinin iki, sonrakinin bir kilisesi vardır. Bir kervansarayda yaşayan ve kendi ülkelerinin ticaretini kervanlarla yöneten belki de bin kadar İranlı vardır. Trabzon Karadeniz'den İstanbul'a malların nakledildiği bir limandır. Erzurum'un Türk ahalisi 50 bin hanedir. Bu bilgileri konuya hâkim ve iyi bilgi sahibi bir Ermeni'den alıyorum fakat bu kadar kötü düzenle yönetilen bir ül-

⁸⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 321.

kede bu tarz detaylar çok şüphelidir. Hali hazırda verilen Türk hane nüfusuna dair tahminin üçte birini eksiltmiş olarak verdim.⁹⁰ Fakat eksiltmiş hesapla bile, bir hane beş kişi olarak varsayıldığında, Ermenilerin dışında, Erzurum'da toplam 250 bin kişi yaşıyor.

Erzurum'un iklimi çok değişkendir ve özellikle kışı şiddetli derecede soğuk olmalıdır. 19'u boyunca sürekli yağış vardı fakat ertesi gün bulutlar dağıldı ve civar tepelerin karla kaplı olduğunu gördük. Ovanın çevresinden yükselen yükselteler sürekli olarak gök gürültülü fırtınaları kendine çekiyor; rakım, aslında bütün bölgede deniz seviyesinden oldukça fazladır ve bu durum soğukların sebebini açıklamaya yetiyor.

17'sinde valiyi ziyaret ettik. Bizi geleneksel Türk nezaketi ile karşıladı. Tütün, kahve, şekerleme ve şerbet ikram etti. Daha önce birkaç sefer böyle durumlarda hatırı sayılır bahşişler vermiştik. Daha sonra bu makama atanan ve şehrin müsellimi olan Emin Ağa, aynı zamanda Gümrükçü ya da gümrük vergilerini toplayan kişiydi. Bu gümrük işleri İran'da daha alt tabakadan kişilere bırakılmasından dolayı İranlıların gülüşmeleri ve itaatsizlikleri maalesef Erzurum kumandanının canını sıkıyordu. Yine de sonraki gün Paşa hepimizi yemeğe davet ettiğinde onun [valinin] karşısında daha iyi görünmek için ellerinden geleni yaptılar. İran elçisi, gün boyunca kıyafetlerinin ayarlanmasıyla meşgul oldu; ona en iyi olabilecek takım elbise konusunda hizmetkârlarının her birine danıştı ve sonunda üzerine altın sormalı kumaştan boydan zarif bir ceket giydi.

Davete icap ederek 20'sinde ziyafete gittik. Tütün tütürdükten ve kahve içtikten sonra Ağa yemek için çağırdı. Evvela, ilk abdest için su getirildi. Gözlemlediğim kadarıyla Türkler her iki ellerini yıkarken İranlılar sadece sağ ellerini yıkadı. Leğen ve ibriği getiren hizmetçinin yanında başka iki kişi daha vardı: Onlardan biri dizler üzerine havlu sererken diğeri ise bunları toplayıp el kurulumak için başka bir havluluyla değiştirmek üzere hazır. Bunun ardından sekizgen ve iki buçuk fit yüksekliğinde bir sofraya ayağı sofanın bir köşesine yerleştirildi ve üzerine kalaylı, her tarafı oymalı değişik desenlerde bir tepsi kondu.⁹¹ Tepsinin her tarafına yığınlar halinde ekmek, soğan, hindiba ile yoğurt, süt, peynir tabakları ve misafirlere için aralıklarla ikişer kaşık bırakılmıştı. Herkes hazır olunca ev sahibimiz "Buyurun!" dedi ve biz de sofraya yanaştık. Oturduğunda her misafirin yanında bir uşak duruyordu, büyükçe, etrafı altın nakışlı bir mendil açıp her birimizin iki omzuna serdiler ve bir diğerini de dizlerimize sermek için hazırladılar, bu tıraşa hazırlanırken kullanılan bir aletten farklı değildir. Tepsinin ortasına küçük bir parça bez yerleştirilmişti ve tabağı olduğu yerde durduruyordu. İlk olarak cam bir kâsede içimi ve sindirimi zor olmayan tatlı bir tür çorba geldi, ardından içi badem ve pirinç ile doldurulmuş kızartılmış kuzu, arkasından sırasıyla armut kompostosu, güveçte koyun eti, tatlı marmelat, sözün özü, genelde etler arasında, hamur işi tatlılardan ayrı olmak üzere arada bir tatlıların da bulunduğu, birbirini takip eden en az yüz tabak geldi. Ziyafetin sahibi getirilenlerin ardından "Buyurun!", iki üç ağız dolusu yediğimizde "Kaldır!" dedi. Bütün ziyafet boyunca bu iki kelime dışında çok az kelime duyduk. Hizmetkârlar, her bir misafirin ardında, birer limonata ve şerbet sürahisiyle, hazır bulunuyorlardı. Taneler İran'dakilerden daha iri olmasına rağmen yemekler, genel olarak, kötü pişirilmemişti. Tamamı harika pilav eşliğindeydi. Ana yemekler İran yahnisine benzeyen yahni, asma yaprağına sarılı köftelerden oluşan dolma, kızartılmış etten oluşan kebab, çorba,

⁹⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 322.

⁹¹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 323.

ballı kek, ezme ve diğer tatlı içeriğe sahip baklava, kabarmuş hafif hamurlu lokma, bu arada pirinçle, bademle karıştırılmış ve her zaman iyi biberli ve baharatlı, pirinçten başka bir şey olmayan pilavdı. Tamamı bitince elimizi sıcak su ve sabun ile yıkadık, tütün tütürdük, kahve içtik ve gittik, her zamanki gibi ayrılmadan bahşiş için sıkıştırıldık.

Erzurum'da tuhaf karakterli biri bize katıldı. Kendisi bir Bosna yerlisiydi ve İstanbul'a ulaşmak için bizim orda oluşumuzdan faydalandı. Öyle görünüyordu ki geçeceğimiz yollardaki arazilerin azılı sakinlerinden korkuyordu⁹² ve giyinirken de buna uygun olarak elbiselerinin altında savaş zırhı, kafasına da parlak bir miğfer giyiyordu. İki ağır tüfeği, bir çift piştovu ve uzun bir hançer, bir kılıç ve bunların yanı sıra çeşitli barut mahfazaları vardı. Bunların tamamıyla, ağırlığı otuz taş ediyordu.”

Erzurum'dan Şebinkarahisar'a: Erzurum'dan Ayrılış-İlca Kaplıcaları-Deliler-Fırat-Mamahatun'daki Yapılar-İnşa Edilmeleri Hakkında Rivayet-Çiftlik-Zirai Üretim-Yolda İstanbul'dan Gelen Tatarlar-Karaca-Akşam Yemeği

Yazar ve beraberindekiler 21 Haziran'da Erzurum'dan ayrılmışlardır. İlk olarak İlca'ya varmışlardır. Yazar, İlca'yı anlattığı notlarında Fırat Nehri'nin büyük kollarından olan Karasu hakkında uzun denebilecek bir açıklamada bulunmuş ve bu suyun büyüklüğünü Fırat Nehri ile mukayese etmiş; ayrıca İlca'daki sıcak su kaynaklarına değinmiştir. İlca'da karşılaştıkları Deliler ve onların etrafa verdiği zarar hakkında bilgiler vermiştir. 22'sinde Purtun'da gecelemiş ve 23'ünde Mama Hatun'daki kervansarayda konaklamışlardır. Yazar, bu kervansaray ve etrafındaki yapıları ayrıntılı olarak izah etse de kervansaray hakkında yalnız halktan aldığı sağlıklı olmayan bazı bilgileri paylaşmıştır. 24'ünde o zamanki adıyla Karakulak olan günümüzdeki Erzincan ilinin Otluqbeli ilçesine gelmişlerdir. Burada menzilhanede kalmışlardır. Yazar, menzilhanede at temini konusunda yaşadıkları sıkıntıları bu kısımda vurgulamıştır. 25'inde o zamanki adıyla Çiftlik, şimdiki adıyla Gümüşhane'nin Kelkit ilçesine varmışlardır. 26'sında Çiftlik'ten batı yönünde ilerleyerek Karaca'ya gitmişlerdir. Yol üzerindeki Şiran'daki menzilhane zarar gördüğü için Karaca'da geceleme zorunda kalmışlardır. Yazar, Şiran'la ilgili notlarında Karaca'nın idarecisine, onun kendilerine verdiği ziyafete, Erzurum'da Emin Ağa'ya valiliğini duyurmak için yolda ilerleyen müjdecilere etraflıca yer ayırmıştır. Yazarı, Erzurum'dan Şebinkarahisar'a kadar yolculuk notları kitabında şu cümlelerle yer bulmuştur:

“21'inde Erzurum'dan ayrıldık, ovanın bir yanından diğer yanına 80 kuzey doğrultusunda batıya devam ederek yalnız beş mil mesafedeki İlca'ya doğru yol aldık. Ova köylerle kaplıdır; yalnız bir bölümünde 30 köy saydım ve ziraat da nüfusa uygun dağılmış. Mevsim ilerliyordu; bazı bölgelerde mısır topraktan bir ayak yükselmişti ve yanı sıra çok güzel otlaklar vardı. Yakınında güzel bir ırmak ve ırmağın üzerinde bir köprü olan Karasu köyünü geçtik, nehir (Karasu) doğudan batıya akıyor ve aldığım bilgilere bakılırsa sonunda Fırat nehrine karışıyordu. Ancak kendi hüküm ve gözlemlerime kıyasla bakarsak, içine karıştığı akarsudan daha büyük olabileceği yönünde şüphem var. Bu sebeple ana

⁹² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 324.

akarsu olarak kabul edilmeyi hak ediyor. Kaynağını Erzurum'dan 9 mil uzak-taki Suzdan dağlarından alıyor ve burası da Serhembeh(?) de başka bir nehirle buluşuyor. Söylenene göre Dicle'nin kaynağı Gever'e yakın, Urmiye'den on fersah mesafede bir yer olan Nehel? ismi verilen bir köydedir.

Ilıca'da sıcak su kaynakları var, bu kaynakların ikisi kadın ve erkeklerin ayrı ayrı kullanımı için duvarlarla çevrilmiş. Erzurum'dan büyük gruplar toplanıp banyo için buraya geliyorlar ve geceyi geçirmek üzere çadırlarını da kayalıkların arasına kuruyorlar. Gece köyde bir alarm verildi, bazı deliller (Türk ordusunun enfes berduşları olarak biliniyorlar) bizim aramızda konakladı, bu sebeple herkes kendi malına sahip çıkmalıydı. Muhtemelen bu çığlıkların sayısı 200 kadar yoktu, yine de Erzurumlu yöneticilere, on bin kişilik bir ordunun herhangi bir Avrupa ülkesinde yapabileceğinden daha fazla sorun çıkarmışlardı. Dokunulmazlık ile her zalimliği ve gaspı yaparlardı. Kimse onları kınamaya ya da cezalandırmaya cesaret edemezdi.⁹³ Bizim onlarla karşılaşmamızdan birkaç gün önce Erzurum Valisi'ne memnuniyetsizliklerini dile getirip oradan ayrılmak istediklerini bildirmişler. Yönetici onları etkisizleştirmek adına kendilerine yüklü miktarda erzak göndermeyi kabul etmiş. Neyse geceyi sorunsuz geçirdik. Hatta sabah köyün Ermenilerinin nezaketi ile uğurlandık. Bu bölgeden güneye doğru Bingöl, Aras'ın kaynağı beş saat mesafededir. Yolumuza en yakın köyler, Gez, Belour (Bilür?), Arouni (Aruni?) köyleridir.

22'sinde Purtun(?)'a doğudan 20 mil kadar mesafemiz vardı. Ilıca'dan sağa ve sola doğru gün hala ağarmaya devam ediyordu, ekilmiş pek çok köy etrafı yayılmıştı. Fakat civar büyük ağaçlardan mahrumdu. Tepelerde, sadece yere serpilmiş bazı çalılıklar ve bir kaç küçük ağaç vardı. Kereste yüklü fakat uzaklardan gelen arabalara rastladık. Altı mil kadar sağımızda Alaga ve solumuzda Arranlı köyü vardı. Son durduğumuz yerden beş mil kadar ilerledikten sonra Jennis (Cenis?) adlı çok güzel bir noktada durduk. Burada Ermeniler bize yumurta, lokma, yoğurt (kesilmiş süt) ve kaymaktan⁹⁴ oluşan bir kahvaltı getirdiler. Jennis köyünden ayrılırken, Nardiran köyü tepenin aşağısında duruyor. Buradan itibaren sağa dönerek bu yolu terk ettik, devam etsek yol bizi düzenli menzihaneye Aşkale'ye götürerekti ve oradan da bir yan yola götürerekti ki bu yol bir grup Kürt eşkiyasının kontrolü altındaydı. Aşkale'nin dört mil kadar güneyinde Purtun'a ulaştık ve bizi daha ileri taşıyabilmesi için birini 15 adet at almaya gönderdik. Dinlenme yerimiz dağların kucağındaki küçük bir köydü. Yakınında çağlayana (gölün ortasındaki üç resmedilmeye değer ağacın neredeyse köklerinin altından) dökülen küçük bir nehir vardı ve bir mil kadar aşağıdan dönüyordu. Saat 12 civarında güneydoğudan bulutlar yükseldi ve gök gürültüsü, dolu ve yağmur getirdi; Bu durum biz Erzurum'a geldiğimizden bu yana neredeyse her gün aynı saatte kendini gösteriyordu.⁹⁵ Akşam saatleri yaklaşırken gökyüzü de açıldı. Ertesi gün neredeyse hiç bulut olmayan güzel bir gün doğdu.

23'ünde Purtun'u terk ettik, devam eden günün güzergâhını yeniden iki buçuk mil kadar takip ederek ardından 24 mil kadar batı yönlü ilerledik. Yolumuz kolay ulaşılabilir vaziyette uzun sıra dağlarla doluydu, fakat yağın yağmur çamur meydana getirmişti ve bu yolun yüzeyinde yol almayı zorlaştırmıştı. Toprak hayranlık verici şekilde zengindi, çiçeklerin, vahşi nebatatın ve otların en iyi kalitelisi yetişiyordu. Arazi tek tük ağaçlanmaya başlamıştı ve yollar

⁹³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 325.

⁹⁴ Clouted cream şeklinde İngilizcesini tanımlamış.

⁹⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 326.

bereketli akan nehirlerle kesişiyordu, özellikle bir noktadan (bulduğumuz yerden iki mil kadar mesafede) vahşi kayalıklardan ve altından akan güzel sular ile çalılar ve çam ağacı görüntüleri çok romantik bir tablo sergiliyordu. Fakat komşu kaza delilerin meydana getirdiği hasarlar ve Kürtlerin baskınları sonucu tamamen ıssız hale gelmiş. Öğrendik ki geceyi geçirmeyi planladığımız Mamahatun köyü de aynı kaderi paylaşmıştı.

Bu tepedeki güzel görüntünün tadını çıkardık. Bir nehir aşağı doğru taşmış akarken karları eritiyordu, güney doğudan dağlardan akıp gelen su kocaman iki kayanın etrafını dolambaçlı yolları takip ederek geçiyordu ve üstümüzdeki tepenin de adını aldığı yapılar hemen aşağıdaydı. Bu yapılar köye yakın olup bir kervansaray, bir cami, bir hamam ve bir türbeydi, Bunlar güzel kaliteli beyaz kesme taşlardan inşa edilmiş ve bir manada en iyi çağlara yaraşır tarzda tamamlanmışlardır. Kendi türündeki yapıların olağan biçimindeki kervansaray, doğuya açılan bir kapısı olan içi boş bir kare şeklindedir. Avlunun etrafında, tümü çok sağlam ve görkemli tarzda kemerli küçük odalar inşa edilmiştir. Yolcuların hayvanları için her biri 50 yarda uzunluğunda ve 40 yarda genişliğinde tonozlu iki kısım da vardır. Yapının ortasında kemerli bir oda var ve muhtemelen burası yazın sığınabilmesi için yapılmış serin bir kaçamak yeridir. Diğer binalar harap vaziyette olsalar da kervansarayın iyi korunmuşunu söylemek mümkündür.⁹⁶ Cami sağ tarafa konumlanmıştır. Kubbenin altından tonozlu bir sütunun çıktığı küçük bir avludan taş minarenin bulunduğu ana kısma girilir. Kubbe yabancı otlarla kaplanmış ve tek minarenin üst kısmı çökmüş olsa da ana yapı hala bütün vaziyette, kaliteli malzemeleri ve hayranlık uyandıran duvarcılığıyla ülkenin modern yapılarına karşı avantajlı şekilde muhalefet ediyor. Kervansarayın yanında bir hamamın, öte tarafta da kullanım sebebini bilemediğim bir yapının kalıntıları var. Kervansarayın hemen karşısında yuvarlak bir duvarla çevrili, İslam mimarisıyla yapılmış bir giriş kapısı mevcut olan küçük yuvarlak bir tapınak, belki de bir türbe var. Kemerin dış yüzeyinde küfi bir kitabe kazınmıştır. Tıpkı Erzurum'daki pek çok binada olduğu gibi içerideki küçük bina meyilli bir çatıyla örtülmüştür. İç kısmı kemerlidir ve çeşitli süslemelerle oyulmuştur ve altında bir yeraltı odası vardır. Avlu kırk parçalarla dolu ve bu durum orijinal halinin tamamen örtülmüş olabileceği düşüncesini doğuruyor. Üzerinde küfi yazıların olduğu pekçok mezar taşı mevcut. Bu yapıların ortaya çıkışının halk arasında anlatılan hikayesi şöyledir: Zengin bir Türk, bu köydeki bir Ermeni kadına aşık olur. Kadın onun tutkusunun ne boyutta olduğunu anlamak için kendisini sevdiğine bir kanıt olarak kızın doğum yerinde bir kervansaray, bir cami vs. yaptırtmasını ister. Türk, bu isteği derhal kabul eder ve aşkını servetiyle eşdeğer gösteren bu yapıları inşa eder ve yapılar da sevdiği kadının ismi ile yani Mama Hatun olarak adlandırılır. İnsanlar bir kitabeye dayandırarak kervansarayın bir bölgesine yıkılması durumunda yeniden yapılabilsin diye bir hazine gömüldüğünü de ekliyor. Şansımıza kervansarayın bir köşesinde başıboş bir buzağı bulduk ve aldık, daha sonra iranlılar vicdanı ermese ve öküz etinin nahış bir tadı olsa da hep beraber büyük iştahla yediler.⁹⁷

Öğle vakti gelince her zamanki gibi gök gürültülü sağanak başladı. Dağın yüzeyi sert ve öyle görünüyor ki içinde pek çok mineral barındırıyor. Gayet yüksek bir dizi tepe köyün karşısında karla kaplı olarak uzanıyordu; en yüksek nokta batıdan kuzeye doğru yol alıyordu. Karasu, artık Mama Hatun'da

⁹⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 327.

⁹⁷ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 328.

bu adla anılmamaktadır. Bununla birlikte arazinin tarif edildiği şekliyle onu Frat'ın altında oluşuyla tanıdık. Bu civardaki suyu direkt tarif eden özel bir tanımlama yok ama basitçe Mama Hatun Nehri olarak biliniyor.

Ayın 24'ünde 12 saatlik bir mesafede bulunan fakat bizim 10 saatte kat ettiğimiz, yol uzunluğu olarak 32 mil olarak hesaplanabilir, Karakulak⁹⁸'a doğru yol aldık, Batıya doğru sekiz saat kadar ilerledik ve kalan bölüm için kuzeye yöneldik. Yaklaşık altı buçuk mil yol aldığımız noktada bir nehre vardık, bu nehrin Karasu'dan geçerken görmüştük, fakat burada yani Mama Hatun'da rastladığımız bu nehrin Fırat olduğundan şüphelendik, deniyordu ki sonunda Diyardin'e çıkıyor ve Kebanmadeni'ne varıyor. Tıpkı Mamahatun'daki binaların tarzında yapılmış, tamamı aynı malzemeden inşa edilmiş olan sekiz kemerli güzel bir köprüden geçtik. Bir taş atımı mesafede Fırat Nehri ve Mamahatun'un yanından akan nehir ile birleşiyordu. Birleşen bu su oldukça kuvvetli debisiyle şu yolu takib ediyordu; Kuzeyden Güneye 40 derece Batı. Köprü'nün yakınında Manastır köyü vardır. Bu akımı yukarı kuzeye doğru iki saat boyunca takip ettik ve bana kalırsa bu su Fırat'ın asıl kaynağıydı. Eğlenceli her dönemecinde yeni ve güzel tarım alanları ve ağaçlıkların manzarası görülmüyordu.

20 mil kadar yol almışken çok büyük ve fakat terk edilmiş Moss (Mus?) isimli bir köye vardık. Burada yaşayanlar bir gün önce dağlara çekilmişlerdi. Sebepiyse Kürtlerin yağmalarıydı. Köyün yakınlarında çok eski mezarlar vardı ve öyle görünüyordu ki bunların bir kısmı Hristiyan bedenleri üzerine yapılmıştı çünkü bazı mezartaşlarında Haç vardı. Bir taşta Ermenice yazılar var. Ötede beride birbirinin üzerine gelişi güzel yığılmış büyük miktarda mezartaşı vardı.⁹⁹ Nehrin öte tarafında konik şeklindeki tepesinde bir kale olan Pekesidge¹⁰⁰ adında bir kasaba var. Burası Aşakale'den İstanbul'a giden yolun üzerindedir. Shoughoun¹⁰¹ Dere tarafındaki geçiş Kürtler tarafından işgal edilmiştir. Bunun ardından Akdoğan köyü, daha sonra Kismisore (?) geliyor fakat ikisi de terk edilmiştir. Bununla birlikte ekilebilir arazi çoktu. Batıya doğru giderken nehrin bir kolunu geçtik ve bu nehrde suyun yüksekliği atların karnına geçecek yükseklikteydi.

Karakulak büyük bir köy ve Menzilhanede burdadır. Burayı çevreleyen dağlar hala mineralli gibi görünüyor. Tekrar aynı saatlerde bulutlar toplandı fakat geçen günlere nazaran daha azdı. Yolda bir dönemeç vardı ve büyük miktarda vahşi bitkiler ve kuşkonmaz bitkisi vardı.

25'i, sonraki gün menzilhanede büyük bir tartışma yaşadık. Menzilhanenin sahibi kesin ve tartışmaya yer bırakmayacak şekilde bize kiralanacak atlarımız için de ödeme yapmamızı istiyordu. Mirza ise beyhude şekilde kendisinin elçi olduğunu söylüyordu fakat adam yemin ederek ne İran şahı ne de kendi Sultanımı umursarım diyordu ve hayvanları vermeden önce parayı almak istediğini söylüyordu. Sonunda yirmi at kiralamak için adama 25 kuruş vermek üzere anlaştık. Yolumuz önce kuzeye doğru, toprağı işlenmemiş dağların arasından geçiyordu, burası kışın o kadar çok kar yağışı almış ve kar o kadar derin olmuştuk ki yolcuların geçitlerden geçmesini engellemişti. Bu yol Batı-Kuzey şeklinde bir kaç kez yol aldı sık sık, fakat genel olarak ortalama Kuzey 60 Batı yönüyle ilerleyerek Çiftlik'e vardık, yol yaklaşık 40 mil mesafede ve 12 saat uzaklıkta idi denmişti, biz de tam 12 saatte vardık. Dağların arasından geçen

⁹⁸ Erzincan Otlukbeli ilçesinin eski adı.

⁹⁹ Morier, *Journey through Persia... 1808 and 1809*, s. 329.

¹⁰⁰ Erzincan Tercan'a bağlı eski adı Pekiç şimdi adı Çadırkaya köyü.

¹⁰¹ Aşakale'de Sogun boğazı var.

rüzgarlar eşliğinde köknar, ceviz ağaçlarının kapladığı güzel bir yere geldik ve burası özellikle uzak bir mesafeden hayal edilebilecek en güzel orman görünüşünü meydana getiriyordu. Dağların tepesinde sık sık gelen ve iki saat süren yağmurlara ve sağanaklara yakalandık. İnşe yakın sol tarafımızda Sadak¹⁰² köyünü gördük, köy yoldan iki mil kadar uzakta tepenin aşağısında kurulmuş bol sulu ve bol mısır yetişen hayranlık verici bir yerdin.¹⁰³ Bu yerden Çiftlik,¹⁰⁴ 15 mil mesafede ve yol, gördüğüm en güzel ve keyif veren vadilerden birinden geçen bir yol. Yağmurla beraber bir nehir akıyordu ve etrafı bereketli yeşilliklerle doluydu.

Vadiden ayrıldığımızda, Çiftlik'in bulunduğu ovaya geldik. O kadar iyi işlenmişti ki beni İngilterenin en güzel bölgelerine götürdü. Büyük sürüler halinde koyunlar, keçiler ve öküzler etrafta yayılırken köylüler toprağı sürüyordu. Tarlalar çit ve hendeklerle birbirlerinden ayrılıyordu. Yollar kendini iyi belli ediyordu. Ötede beride beliren köyler en bereketli yeşilliklerle karşıyordu. Bahar buraya gelmişti ve bütün bu ova küçük bir Cennete dönmüştü. Çiftlik köyü kavak ve söğütlerle serpiştirilmiştir; Sığırlar için dış evler yatay olarak yerleştirilmiş merteklerden inşa edilmiş ve üzeri toprakla örtülmüştür.

Karakulak'tan altı saat mesafede yol kuzeye doğru gidiyor ve Bayburt adlı kasabaya varıyor fakat bizim yolumuz Batı'ya doğru. Çiftlik Köyü'nde etrafa kavak ve söğüt ağaçları serpilmiştir. Evlerin yanında sığırlar için müstemilatlar yatay olarak yerleştirilmiş merteklerden inşa edilmişti ve toprak damlıydılar. Burada Erzurum Valisi'ne bağlı olarak bir Müssemim oturuyor.

26'sında Çiftlik'ten batı yönünde 20 mil (altı saat) uzaktaki Karaca¹⁰⁵'ya gittik. Önceki gün girmiş olduğumuz ovoidan devam ettik; ovanın bu kısmı da tıpkı başlangıç noktası gibi güzeldi. Sadak Vadisi'nde daha önce gördüğümüz ve hayran kaldığımız nehir ovaya varıyor ve yolu takip ediyordu. Bu nehri bir tahta köprü üzerinden geçtik. Bu nehir bölge ahalisine bolca balık veriyordu ve hatta kahvaltıda mükemmel bir alabalık türü bize sunuldu.

Ger¹⁰⁶ adlı köyü geçtik ve ovanın doğuya bakan tarafında Kizziljay (**Kızılçay?**) köyünü gördük. Bütün arazi tarım işinde çalışan insanlarla şenlenmişti. Tepelere girerken eğimli noktalar muazzam güzellikte köknar, çam ve meşe ağaçlarıyla doluydu. Ayrıca, kuzey ikliminde sık görülen dikenli çalıklar da yollandu. Geçtiğimiz bütün dağlar ulaşması kolay, iniş veya çıkışı zor olmayan dağlardı.¹⁰⁷ Çiftlik'ten yaklaşık 12 mil mesafede Türk türbesi olması muhtemel virane yuvarlak yapı olarak inşa edilmiş taş bir yapı vardı.

Asıl menzilhane adını ordaki kazaya veya mahalle veren ve içerisinde 30-40 civarında diğer köyleri de barındıran üç saat uzaktaki Şiran'da olmasına rağmen geceyi Karaca'da geçirdik, Atlarımız köylülerden tek tek toplanmıştı çünkü gelişimizden yaklaşık bir ay önce civarda meydana gelen karışıklıklar sebebiyle düzenli tesis işlemez hale gelmişti. Tüm kuzey mesafesi boyunca genel bir güzergâh üzerinde, Karaca'dan Gümüşhane'ye (büyük bir kasaba) on iki saat ve oradan Trabzon'a on saattir. Erzincan, Karaca'nın yirmi dört saat gününde, önemli bir kasabadır. Bölgenin tamamındaki mısır tarlaları, çam ağaçlarının gövdelerinden yapılmış korkuluklarla çevrilmiştir ve orada burada her

¹⁰² Sadak Gümüşhane Kelkit ilçesi köyü.

¹⁰³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 330.

¹⁰⁴ Çiftlik, Gümüşhane Kelkit ilçesinin eski adı.

¹⁰⁵ Gümüşhane Şiran ilçesi sınırlarını kapsayana kazanın adı.

¹⁰⁶ Şiran ilçesi Pelitli köyünün eski adı. Gersut?

¹⁰⁷ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 331.

insanın topraklarının sınırları büyük taşlarla işaretlenmiştir; bu mülkiyet ve dolayısıyla refah hakkında, her yerde gördüğümüzden daha büyük bir kanıttır. Bugün yolumuz boyunca pek çok sayıda, üzeri meyve dolu ardıc ağacı gördük. Ağaçlığın içinden geçtiğimiz sırada aceleyle Erzurum'a giden, Emin Ağa'ya Paşa olduğunun haberini taşıyan, üç Tatar'a rastladık. Bize İstanbul'dan buraya yedi günde geldiklerini söylediler. İşleri müjde taşımak, yani bir atama olduğunda sözlü olarak bildirmektir ve bu sıklıkla yalan çıkabilirdi; haberi taşıyan Tatar bu haberleri genelde Kapı Kahyası ya da diğer deyişle eyaletteki en büyük adamın temsilcisinden alır ve haber doğru olsun olmasın şansını dener. Tatarlar varr varmaz, derhal yeni unvanı almış olan kişinin huzuruna çıkarılır ve terfi ettiğini ona bildirir. Eğer söylediği doğru çıkarsa muhtemelen bin kuruş verilir, ardından gelen diğer tatarlar (genelde bu yolculuğa çıkanlar yirmi kadar olur) erken ya da geç gelişlerine göre münasip bir meblağ alırlar. Esasen bu işte en büyük ödülü, Türkiye'deki yaygın tayin yöntemi olan görev kürkünü getiren kazanır.¹⁰⁸ Tatarlar, esasen kürkün de yolda olduğunu bize söylediler. Ağa ya da Karaca'nın yöneticisi çok sert bir görüntüye, fakat görüntüsünden daha hoş bir davranışa sahip bir Türk'tü. Bizi kendi evinin üst katında, açık geniş güzel bir ovaya doğru bakan güzel bir odada ağırladı ve akşamüstü bize akşam yemeği ikram etti. İkramın en güzel parçası bütün halde pişirilmiş kuzu idi; etrafında 12 kişi oturmuştu, çoğunlukla yörenin çiftçileri idiler, fakat imam ya da cemaatin din görevlisi ve hoca ya da erkek öğretmeni aralarından seçebiliyordum. Bütün bu beyler büyük bir iştahla gelmişti; onlar daha gelir gelmez kuzu önlerine koyuldu, ardından hepsi birden sağ elini tabağa koydu ve herkes gücü yettiği ölçüde büyük parçalar kopardı. Bu şekilde saldırmaları kuzudan geriye sadece kemikleri kalana kadar devam etti, herkes, oldukça sakın bir şekilde çubuğunu tıttürmek ve daha sonra misafirlerin her birine ikram edilen kahveyi yudumlamak üzere divanın bir köşesine çekildi. Böyle bir yemek, medenî bir yeme tarzına alışkın olanların inceliğine aykırı olsa da, yine de bu insanların tavırlarında hayranlık duymaktan kendimi alamadığım vahşi ve cömert bir misafirperverlik türü ve modern bir masanın tatlarna son derece katkıda bulunabilecek birkaç malzeme vardı.”

Şebinkarahisar'dan Niksar'a: Karahisar'a Varış-Paris'ten Bir İranlı-Karahisar'a Yaklaşırkenki Güzellik-Kasabaya Gecikme-Kelkit Nehri-Eski Lycus Nehri-Koyulhisar-Türkiye ve İran'daki Mülkiyetin Farkları-Kazılmış Kaya-Bosnalı Bir Yabancı'nın Tarihi

Morier ve beraberindeki İran elçilik heyeti, 27 Haziran 1809'da Karaca'dan hareket edip Şebinkarahisar'a doğru yol almışlardır. Yolda Paris'ten İran'a dönen İran elçisi Asker Han'ın bir adamıyla karşılaşmışlardır. Şiddetli yağmur nedeniyle bir değirmende geceleme zorunda kalmışlardır. 28'inde tekrar yollarına devam ederek Karahisar'a varmışlardır. Yazar, Karahisar ve barındırdığı manzarayı etraflıca anlatmıştır. Yazarın Karahisar'dan sonra Diyarbakır-Bağdat anayoluna çıktığı ve burada Kelkit Irmağı'yla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Morier, tarih belirtmese de Karahisar'dan 30 Haziran'da ayrılmış olmalıdır. 1 Temmuz'da Koyulhisar'a ulaşan yazar ve İranlılar burada atlar için daha çok kira bedeli vermektен yakınmışlardır. Bu durumun nedeni ise buradaki menzilin miriye bağlı olmamasıdır. 3'ünde bugün Tokat'ın ilçelerinden ve

¹⁰⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 332.

o zamanki adıyla İskefsir olarak anılan Reşadiye'ye varmışlardır. Reşadiye'de yanlarındaki Bosnalı'nın kaybolduğunu fark etmişlerdir. Ulaştıkları tarihte İskefsir ve Niksar yöresinde Çapanoğulları ile Haznedaroğulları arasında bir çatışma söz konusuydu. Yazar, eserinde, duyumlarından hareketle bu konuda bazı bilgelere de yer vermiştir.

“27’si. Karaca’dan ilerlerdik ve 20 mil uzaklıkta kuzey 60 batıda durduk. Durduğumuz güzel bir vadide bir derenin kıyısındaydı ve ona (önceki yürüyüşün neredeyse daha yukarısında) çok iyi bir şekilde ağaçlarla kaplı ve adamakıllı ekili dağların arasında aralıklarla bir arazi aracılığıyla ulaştık. Ormanların arasındaki çam ağaçları eşsiz büyüklükteydi. Bir ağacın altında akşam yemeğimizi yerken üzerimize batıdan şiddetli bir gök gürültüsü, şimşek ve yağmur geldi. Bu durumdayken İstanbul’dan dönen bir İranlı bize katıldı.¹⁰⁹ Bu kişi Paris’teki İran Büyükelçisi Asker Han’ın maiyetindendi, pek çok haberi bize ileterek içini boşalttı. Kısa süre içinde “Les dames de Paris sont bien jolies. (Parisli hanımlar çok güzel.” diyerek Fransa’da biraz bilgi edindiğine beni ikna etti. Fırtına kısa aralıklarla gece yansına kadar devam etti. Bazıları kayalıklarda sığınak aradı. Bu esnada ben ve geride kalan diğerleri, yansı yıkık dökük bir su değirmenine sığınıp burada büyük bir ateş yakıp kendimizi fırtınanın şiddetinden elimizden geldiğince korurken diğerleri halılar, at battaniyeleri veya bu amaçla bulabildikleri herhangi bir şeyle kendilerini sardı. Geceyi değirmenin oluğunda geçirdim.

28’i. Tekrar, sekiz saat uzaklıkta oduğu söylenen, öküzlerimizin aşırı takatsizliğinden on saatte bile zor kat ettiğimiz çoğunlukla batı yönünde güzergahımızdaki Karahisar’a devam ettik. Yolun uzunluğu 30 mil kadar olabilir. Geçtiğimiz bütün arazi, bir ormanın görkemiyle bir bahçenin konforunu sundu. Her renkten çiçekler, zengin otlakların yamaçlarını süslüyor ve ıtrlı kokularıyla havaya hoş bir koku veriyorlardı. Baharı hiç bu bölgelerde olduğu kadar bereketli ve coşkulu görmemişim. Her vadinin tabanında, sürekli olarak, ilerleyişi ağaçlarla ve onu çevreleyen verimlilikle işaretlenen ve tüm kıvrımlarında ona eşlik eden bir akarsu akar. Zemin mükemmel kızıl bir topraktır; ara sıra sabanla sürülerek alt üst edildiğinde araziyi kaplamış olan yeşilliğin genel tekdüzeliğini kırar ve renk tonlarının görkemli parlaklığıyla hayranlık uyandıran bir tezat oluşturur. Dağın zirvesindeki mısırlar yaklaşık bir ayak yüksekliğindeydi, fakat vadide daha fazla uzamıştı. Ziraatin büyük çoğunluğu, birçok çavdar tarlasının yanı sıra arpadan oluşur; ikincisi [çavdar] aslında birçok yerde yabancı olarak ve diğer bitkilerle gelişigüzel yetişir. Yediğimiz ekmeğin neredeyse tamamı arpadan yapıldığından, buğday bölge sakinlerinin ihtiyaçlarından biri gibi görünmüyor. Çok sayıda armut ağacı, çoğu zaman en mükemmel görünümlerini sergileyen, resmedilmeye değer çam ağaçlarıyla yolu sınırlar.¹¹⁰

Yüz sanatçının kalemi bir araya gelse ve istedikleri kadar yıllar verseniz, bu bölgenin sahip olduğu bu görüntüleri betimlemeyi bitiremezler. Arazisi gibi buranın halkı da ressam için iyi uyum sağlamıştır ve resmin güzelliğine yeni bir çekicilik katabilir.

Karahisar’ın doruğuna varınca muhteşem bir manzara açılıyor. Kendini burada değişik ve nadir bir sonsuzlukta çeşitli şekillerde yükselten, vahşi yapının kucağına zorla girmiş ve doğanın mevcut düzensizliğinde dağılmış yığınlar var. Kuzeye doğru büyük dağ yığınları kaba taslak ve madene işaret eden değişik

¹⁰⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 333.

¹¹⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 334.

tonlar ile heybetli taş dizilerine bağlanıyor ve batıya doğru kurularak Karahisar'ın heybetli ve korunaklı yüksekliğinde son buluyorlar. Bunun en uç noktasında, konumu onu savunulması kolay bir yer yapan küçük bir hisar olan kale vardır. Yüzeyin geri kalanı da, aşağıdan görüldüğü gibi, ana binadan daha eski görünen duvarlarla kaphdır. Karahisar kasabası yamaca yayılmıştır. Kasabadan iki mil uzakta ve vadinin dibinde yüksek dağların uçurumlarının meydana getirdiği, kuzeydoğudan köpüklü olan, kaya yataklarındaki taşları oynatan ve Karahisar çevresindeki ekili araziye akan taşkınca akan bir su bulunmaktadır. Tek kemerli bir köprüden geçtik: Kemerin ayakları çıkıntı yapan iki kayanın üzerine taştan ve üst güvertesi ahşaptan yapılmış. Köprüyü geçtikten hemen sonra bir çeşme ve yakınında ömrümde yediğim en güzel kirazlardan bazılarını aldığımız bir bahçe var. Bu noktadan Karahisar kayalığı benzersiz şekilde göz alıcıydı.

Daha da ilerledikçe, hemen bittiği yerde, kasabayı çevreleyen ve kesinlikle Türkiye'de ya da başka herhangi bir ülkede hatırlayabildiğim en güzel noktalardan birini oluşturan muazzam tarım alanlarına ve bahçelere girdik. Binlerce derenin çağlmasıyla canlanan, mısır tarlalarıyla iç içe giren, her türden ve bereketli çınar, kavak ve meyve ağaçları manzaranın ön planını oluşturdu. Büyük bir hızla ve gürültüyle bahçelerin içerisinden akan ve birincisine sularını katan ikinci bir taşkınca akan suya geldik.¹¹¹ Bu yazın ağır sıcağı, mısırlara yeşil tonunu kaybettirmiş ve olgun bir sarılık vermişti. Bu durum, önceki günden bu yana değişen yükseltiyi de gösteriyor: Karahisar'a inişimiz kademeli olarak yaklaşık dört saatte gerçekleşti.

Evler teraslıdır ve kerpiç, tuğla, taş ve ahşap gibi her tür malzemeden yapıları var. Bir gümrük binası var, şehir Erzurum'un idari bölgesi altında bir müselim tarafından yönetiliyor. Burada iki cami ve iki hamam vardır. Eski olanı kurşunla kaplı bir kubbesi olan güzel bir yapıdır. Civarda pek çok köy vardır: Güneydeki diğerleri arasında Gezlische (Gözlüce?), Yaiche (Yenice?) Sayit ve Soucher (Suiçer?) köyleri bulunmaktadır.

Varışımızdan hemen hemen iki hafta kadar önce kasaba ve civar yörede büyük bir isyan meydana gelmişti, yakın zamana kadar kazayı yöneten ve şu anda (1809) Sadrazam olan Yusuf Paşa'ya muhalif bir grup yeniçeri onun Karahisar'a inşa ettirdiği büyük bir binayı ateşe vermiş; bina, içerisindeki mükemmel eşya ile tamamen yok olmuştu.

Ayrılaçığımız zaman, İranlılar, evinde kaldığımız Türk ve ailesi arasında çıkan sert tartışmadan dolayı bir süre geciktik. Bir İranlı hizmetkâr şalvarını ya da at binerken kullandığı pantolonunu kaybetmişti, bulmak için yaşadığı hengâmede bir Türk'ün onu çaldığını söylüyordu. Türk de hararetli cevaplar veriyordu, İranlı elçi elinde şalvarı sallayarak üzerlerine geldiğinde tartışma halihazırda çok şiddetlenmişti ve katilp o da Türk'e saldırdı. Görünüşe göre, daha önce ev sahibimizin dürüstlüğünden şüphelenen elçi meseleyi duyar duymaz kaldığımız odadaki muhtemel şüpheli yerleri aramış, (bir köşede saman balyasının içine sarılı şekilde), tartışmaya konu olan uğursuz nesneyi bulmuştu. Dış görünüşü ve serveti sebebiyle kasabada saygınlığı olan Türk'ün şaşkınlığı, artık anlatılardan daha iyi anlaşılabilir.

Nihayet Karahisar'dan ayrıldık ve dağlık ve taşlık bir yolda 18 mil batıya yol aldık. Son durağımızdan üç mil ötede güney 25 batı yönünde Diyarbakır ve Bağdat'a giden yolu gördük¹¹². Batıya doğru kendi güzergahımıza devam ettik

¹¹¹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 335.

¹¹² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 336.

ve (Fırat'ın başlangıç kısmı gibi) Karasu denen ve iki kaya silsilesi arasındaki bir mecradan Doğudan Batıya akan büyük bir nehrin kıyısına geldik. Fırat nehri gibi sonraki seyirinde yeni bir isim alıyor ve Niksar'da Kelkit Irmağı¹¹³ deniyor. Bana madenlerin yakınında coştığı, onu gördüğümüz noktadan 15 günlük bir yolculuk yaptığı ve sonunda Karadeniz'e döküldüğü söylendi. Dağların arasından nehrin kıvrımlarını takip ederek, arada bir dar ve sarp geçitlerle tehlikeli hale gelen kötü bir yolu takip ederek kıyılarda kamp kurduk. Mola yerimiz, sağımızda bir köy ile dağ silsilesinin zirvesindeydi; suyun karşı tarafındaki tepede, bana gavurlar veya kafirler tarafından yaptırılmış bir kilise olduğundan daha iyi bir açıklama getiremeyecek bir yıkıntı belirdi. Roma kemerli sütünlü girişi görebiliyordum fakat nehrin karşısına geçip daha yakından bakmadığım için bu sınırlı bilgiyle yetinmek zorunda kaldım. Öğle saatlerinde, güneybatıdan, muazzam yoğun bulutları bir araya getiren kuvvetli bir rüzgâr meydana geldi; akşamın sonunda şiddetli sağanak yağmur yağdı. Burada yine, iki ağacın yapraklarının ve meyilli bir kayanın kısmı örtüsünün verebileceğinden başka bir sığınak olmaksızın, gece fırtınaya maruz kaldık.

1 Temmuz. Yeniden Batı'ya yaklaşık 18 mil ilerledik ve önceki gün olduğu gibi, iki dağ sırasının eteğinde kıvrılmaya devam eden nehrin kıyısında durduk. Güzergahımızın doğrultusu sağdaki dağ sırasıydı, yer yer özellikle tehlikeliydi. Bir boğazda ilerlerken zemin, ayaklarımızın altında ufalandı ve aşağıdaki nehrin üzerindeki uçurumun derinliklerine düştü. Aslında, yağmur biraz daha yağmış olsaydı, herhangi bir tehlike altında, bu yol hiçbir şekilde kullanılmazdı. Koyulhisar'dan sekiz mil mesafede (güzergahımızın solunda ve nehrin karşı tarafında) sıcak bir kaplıca üzerine inşa edilmiş küçük bir yapı var.¹¹⁴ Yer yer araya giren küçük ovalar ve vadilerde çok fazla bitki örtüsüyle karşılaştık. Akasya büyük yoğunlukta ve yanı sıra bitkilerin her tonu mevcut. Bulduğumuz noktanın sonunda, dağların çok yüksek bir kısmının en tepe noktasında bulunan Koyulhisar Kalesi'ni gördük. Oldukça dik ve dolambaçlı bir yoldan yukarı doğru çıktık ve zirveden derin vadinin içerisinde ayaklarımızın altına serili güzel Koyulhisar köyünü gördük. Birbirinden kopuk ahşap evler ve ferahlık veren tonlarıyla her tür ağacının (özellikle meyve ağaçları) mevcudiyetinden meydana gelmiş bölge, etrafını çevreleyen çorak yükseltilere karşı hayranlık uyandıran bir zıtlık oluşturur. Bir parça sanat görüntüyü mükemmelleştirir. Akan suların sınırlı bu ekilebilir bölgenin her köşesinde duyuluyor ve hafif bir esinti sıcaklık seviyesini çok hoş seviyede tutuyordu. Bununla birlikte, bölge her taraftan yükseltilerle sınırlıydı ve Karahisar'dan ve geçtiğimiz diğer yerlerden daha sıcaktı. Burada kiraz mevsiminin geçtiğini gördük, sadece biraz vişne (ekşi kiraz) ve beyaz dut bulabildik. Mısır genel itibarıyla orağa hazır vaziyetteydi, yakında hatta daha fazla sığa maruz kalmış bazı taraflardakiler kesilmişlerdi bile.

Yöre halkının isyana ve özgürlüğe meyilli olduğunu anlayanca, tepedeki kaleyi birkaç yıl önce (şimdiki sadrazam 1809) Yusuf Paşa yıkmış, anlıyorum ki bu durum onları bastırmada az etkili olabilmış, zira şimdi onlar yine kendi kalelerini inşa ediyorlar. Koyulhisar'dan Karadeniz'deki Canik limanı 12 saatten fazla mesafede değildir.

2'si. Bu duraktan atlarımızı kiralamak için at başına dört kuruş vermek zorunda kaldık.¹¹⁵ Menzilhanenin idarecisi bu duruma sebep olarak diğer köylere

¹¹³ Antik (adı) Lycus'tur. (Yazarın dipnotu).

¹¹⁴ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 337.

¹¹⁵ Burada atlar için ödenen kira, önceki duraktan 3-4 kat daha pahalıdır. Çevirenlerin notu.

nazaran Mirî'ye daha fazla ödeme yapmalarını gösteriyordu. Böylece diğer belirli kurumsal ödeme yüklerinden kurtulmuş oluyor, bu durum ona diğer yerlerden farklı fiyatlandırma yapma imkânı veriyor.¹¹⁶ Devlet işinde olduğumuzu, elimizde buyruldu ve resmi emirler (ve diğerleri, en sonuncusu bu bölgenin yönetim yetkisini elinde bulunduran Karahisar müselliminden) olduğunu söylememize rağmen bir şey değişmedi ve uymak zorunda kaldık. Atlar çok para ödemiş olmamıza rağmen, bizi, 12 milden ileri taşıyamayacak kadar kötüydüler, bu sebeple dağlık güzel açık bir alanda yükümüzü boşaltıp hayvanları dinlendirdik. Güzergâhımız kuzey 50 batıydı. Yolculuğumuz boyunca etrafa yayılmış ve çok güzel bir görüntü oluşturmuş (kestane ağaçları, meşe çalıkları ve bir kısım başka ağaçlar birbirine karışmış) çam ormanlarını geçtik. Bazı bölgelerde ağaçlar yakılmıştı ve köylüler eski ağaç kütükleri ile bölgeyi sürüyordu ve muhtemelen burada arpa ekeceklerdi. İnsanlar burada ağacı beş ayak boyu yukardan kesip uçlarını biraz yaktıktan sonra nacaklıyorlar.

3'ü. Sonraki durağımızda yerimizi tam almadan, hayvanlarımız henüz bol yeşillikli otlarla kaplı bu alanda yayılmaya başlamışken, bir kısmı atlı bir kısmı yaya olarak bazı silahlı Türkler geldi, hayvanlarımızı otlak alandan derhal çekmemizi istediler, çünkü bu otlak köylerine aitti. İranlılar derhal yemin ederek otlakların ortak mülk ve Allah'ın bir ihsanı olduğunu söylediler. Buna binaen kendi atlarımızın da onların atları kadar bu otlarda hakkı olduğunu söylediler. Türkler hem onlara konuyu anlatmayı başardılar hem de bu anlayışın çeşitli ülkelerde farklılık gösterdiğini dile getirdiler. Bu Türklerden biri "Sen şimdi tam inanç ile mısır, keçi, inek ve koyunları da otlak gibi ortak mal mı görüyorsun? Zira onlar da Allah'ın bir lütfü." dedi. Doğrusu burada köylüler bu otlar için çok zahmet çekiyor, kesip onları kurutup saman yapıyor ve kış için saklıyorlar, fakat İran'da ot sahipsizdir ve hatta arpa kralın halkına açıktır, orda atlarımızı kralın adı ve hakkıyla arpa tarlalarına çevirdik, atlar hepsini yiyip bitirse bile fakir çiftçi bize tek kelime bile etmeye cesaret edemezdi. Fakat artık İran'da olmadığımız için mecburen bu çağrıya uymak zorundaydık ve güneşin batışından bir saat sonra yeni bir otlak aramak üzere yola çıktık.¹¹⁷ Atlarımıza binişimizden bir saat sonra yükselen ayın güzel bir şekilde aydınlattığı kalın çam ağaçlarının arasında, beş saat boyunca yolumuza devam ettik. Tekrar durduk ve büyüleyici bir vadide hayvanlarımızı sabaha kadar otlattık, şafak ile yola çıktık ve dört saat sonra İskefsir¹¹⁸ köyüne vardık. Genel güzergahımıza göre, kuzey 70 batıda olmalı ve bu da 27 mil kadar yol demektir. İskefsir'e varmadan üç saat önce, sol taraftaki dağın tepesinde bulunan büyük Kızılcaviran köyü; daha sonra her iki tarafta da küçük ahşap evleri birbirleriyle bağlantısız bir şekilde tepelerin yamaç ve zirvelerine dağılmış bir dizi köy vardır. İnsanlar, evlerini tamamen ahşaptan inşa ediyorlar, çam ağaçlarının gövdelerini yatay olarak üst üste seriyorlar ve uçlarını çentik ve deliklerle köşelerinden birbirlerine oturtuyorlar. İskefsir'den beş mil ileride, yolun solunda yeşillikler arasında tamamen yalıtılmış bir kaya vardır. Bu kaya sert gri bir granittir ve kesinlikle büyük bir emekle kazanmış, bir oturma yeri ve iki girintisi olan dokuz fit kare bir odadır. Girişin sol tarafında içerde bir figür var ve bu figür bir Haç'ı andırıyor, bu durum beni buranın bazı ilk Hristiyanların inziva yeri olduğunu düşünmeye sevk etti.

¹¹⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 338.

¹¹⁷ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 339.

¹¹⁸ Günümüzde Tokat ili Reşadiye ilçesi.

Bizim Bosnalı Kışot önceki akşamdan bu yana kayıptı; genel olarak bizi meralarından çıkaran Türklere yem olduğundan endişelendik. Hazırlanmakta gecikmişti, ilgilenmesi gereken iki at vardı, savaşı görünümüne rağmen herhangi bir saldırı karşısında kolay lokma olurdu, bunun yanı sıra kendisi çok altın taşımakla biliniyordu. Fakat doğrusu herhangi bir yara almamıştı ve güzergâhımızın bir sonraki kısmında bize katılmıştı. Bu zavallı yaratık özellikle kasvetli ve melankolik olan vatansever şarkılarını sürekli söylerdi ve her söylemeye başladığında yağmur bastırırdı. Bu her şeye kolayca inanan ve pek çok batıl inancı olan fakat bana inanmayan İranlılara Bosnalıların şarkı söylemesinin her zaman yağmur yağdığını söyleme talihsizliğinde bulundum.¹¹⁹ Artık ne zaman yeniden söylemeye kalksa arkadaşlarının topluca engellemesine maruz kaldı. İskefsir'iler bana yılın altı ayı karn yerde kaldığını söylediler. Gerçekten de köylerinde geçirdiğimiz gece hava hissedilir derecede soğuktu ki katlanılabilir derecede rahathğa kavuşturmadan önce sıcak tutan tüm elbiselerimizi giymek zorunda kaldık. Güzergâhımızın genel seyrine bakacak olursak bir süredir yukarı doğru çıktığımızı söyleyebilirim. Ülke yabancıların geçişini engel oluşturmayan bir iç savaş halindeydi. Bu tarihlerde, Canik'ten Yusuf Paşa'nın Tüfekçibaşı ya da yüzbaşılardan birisi, elli adamı ile masraflarını köylüden karşılayarak beslenmekteydi. Çapanoğlu, yöredeki terörün başlıca öznesiydi; birlikleri son zamanlarda Canik Valisi Haznedaroğlu'nun idari bölgesinde bulunan Niksar Çarşısı'nu ateşe verdi.”

Niksar'dan Amasya'ya: Niksar Çevresinde Arazi-Eski Neoceaserea-Tokat'a Giriş-Tasvir-Ticaret-Turhal-Muhafızların Karakolu-Amasya'ya Yaklaşma

Takvimler 4 Temmuz 1809'u gösterirken Morier ve İranlılar İskefsir'den Niksar'a geçmişlerdir. Bu iki merkez arasındaki bir köprü'nün Erzurum-Sivas vilayet sınırlarını belirlediğini öğrenmişlerdir. Niksar'da kale ve etrafındaki yerleşmeye dair bilgiler veren yazar, 5 Temmuz'da buradan ayrılarak Tokat'a hareket etmiştir. Tokat'ta şehrin idarecisi olan müsellimin kendilerine duyarsız davranmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Tokat'taki bakır üretiminden bahseden yazar, 7'si akşamı buradan ayrılıp Turhal'a hareket etmiştir. 8'i akşamı Turhal'dan ayrılıp Amasya yönünde ilerlemişlerdir. Yolda Çengel Derbendi'nde kısa bir kahve molası verdikten sonra geceyi Ezine Pazarı'nda geçirerek sabah Amasya'ya doğru yol almışlardır. Yazar tarih düşmesi de 9 Temmuz 1809'da Amasya'ya varmıştır.

“Temmuz'un 4'ü. İskefsir'den Niksar'a geçtik. Arazinin düz olmayan yüzeyinden 21 mil olarak kabul edilebilecek olan Batı yönünde yedi saattir yoldaydık. İskefsir'den yaklaşık bir buçuk mil uzaklıkta, küçük bir dere üzerindeki ahşap bir köprüye vardık, burası Erzurum Vilayeti'nin son bulunduğu yerdir; bu nedenle bir Paşa [vali] tayin edildiğinde, kurban kesme [devir-teslim?] töreni bu noktada yapılır. Buradan sonra dört bir yanda birkaç köyden geçtik, fakat Delilerin talanından ve Çapanoğlu'nun askerlerinin arada bir ziyaretlerinden dolayı tamamı sakinlerince terk edilmişti ve sakinleri başka köylere sığınmışlardı. Tam geçiş noktasında (dağlara giriş yaptığımız) bir köy kurulu ve buradan itibaren en vahşi ve en romantik türünden bir dağ sırası manzarası başlıyor. Bu bölgenin bitki örtüsünün parlaklığını, bereketini ve o resmedilmeye değer görüntüsünü anlatmaya tarifler yetmez; birkaç küçük hayal kurmanız bölge-

¹¹⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 340.

nin dağlarının baharda alacağı verimli hali anlamaya yeter. Her türden ağaç, kökleri sayısız çiçeğin kokusuyla hoş bir koku kazanırken, en vahşi bolluğu ile burada yetişir.¹²⁰ Burada meşe ağacı vardır fakat vasattır; bununla birlikte iyi yetişen ceviz, çınar, çam ve köknar ağaçları bulunmaktadır. Bahar burada olabildiğine latif olsa da dağlarda kışın çok çetin olduğu söyleniyor ve hatta sıradağın en yüksek kısmını geçtiğimiz yerde bile, bir süre, kuzeyden gelen ve zaman zaman ani ve şiddetli sağanaklarla bölünen bulutlarla kuşatıldık. Niksar'a iniş üç saat sürüyor ve bazı noktalarda daha hızlı ilerliyor. Yol, çok sık çalılıklar arasında kıvrılarak gider, son safhasında, tepelerin birtırncı uzunluğundan sonra yolcuları tazeleyen güzel bir gölge oluşturan ulu çınar ağaçlarından meydana gelen bir yığın vardı. Niksar'a ulaşmamızdan neredeyse bir saat önce bir vadide yer alan kasabayı ve arka planda Karahisar yakınlarında başka bir isimle takip ettiğimiz, kendisini Amasya Nehri'ne boşaltan ve böylece Karadeniz'e taşınan Kelkit Irmağı'nın suladığı bir ovayı keşfettik. Niksar, girişine yaklaştıkça, mümkün merteye, güzellik ve zengin bitkisi örtüsü bakımından Karahisar'dakilerin önüne geçti. Yine burada mısırlar iyice olgunlaşmıştı, dut ve kiraz aldık.

Niksar¹²¹ çoğunluğu yıkılmış olan bir kale ile taçlandırılmış uzun bir kasabadır; kalenin duvarları İslamî dönemden kalma eserler gibi görünüyor, uzaktan hala resmedilmeye değer bir nesne teşkil ediyor, şimdilik yeterli olsa da zayıf ve etkisiz bir savunma sağlayan bir kaledir. Tepelerden gelen bir dere vadiye doğru hızla akıyor ve çam ağacını kesip düz tahtaya çevirecek pek çok hızarhanenin çarkını döndürüyor. Buradaki evler artık teraslı değil; çatıları çoğunlukla ahşap, meyilli ve kiremitle örtülüdür.¹²²

5'i. Niksar'dan Tokat güney 60 batı yönünde dokuz saatlik, 30 mil olarak belirlediğim bir mesafededir. Kasabadan ayrılırken yol, çeşitli güzel manzaralarla devam ediyor ve ardından burada güneyden kuzeye akan Kelkit Irmağı'nın kıyılarına ulaşıyor. Uzun bir gecikmenin ve başarısız ırmaktan geçiş çabalarının ardından grubumuzun bir kısmı, çapa, orak ve kürekleriyle telaşlı bir şekilde günlük işlerini yapmak üzere nehrin karşısına geçmeye çalışan köylüler ve taşıdıkları yükü eşit olmayan küçük bir parça ekipmanımızı alarak bindiğimiz bir tekne yardımıyla karşıya geçtik.

Karşıya geçtiğimizde, sarı görünümüyle hasat vaktinin geldiğini duyuran çok zengin bir araziye vardık. Ovada geniş pirinç tarlaları vardı. Şimdi Tokat'a giden, batıdan gelenleri ise Niksar'a götüren dağlar arasındaki geçide girdik. Sağda küçük bir köy var, ardından geçiş yabani ve gür ağaçlarla gölgelendirilen dar bir yola gidiyor, o esnada bir yandan da sular, birkaç küçük çağlayan-dan dökülerek havayı tazeleyip çevredeki manzaraya bir çekicilik katar. Bu geçidin uç kısımlarında bir ya da iki köy vardır ve bundan sonra yol ağaçların gölgesinden çıkıp daha açık bir araziye geçiyor.

Tokat'a varmadan üç saat önce, yolumuzla aynı yönde akan ve o zamanlar tamamı olgunlaşmış zengin mısır arazilerine can veren bir nehrin yatağına geldik. Yolun sağında, seyahatimizin bitişine dört mil kala, kazılmış odalarıyla bir kaya¹²³ var, bunlardan birinin ön cephesi desenlidir. Çok geçmeden, iki dağın çanağında yer alan, büyük Tokat kasabasının görüntüsüyle karşılaştık ve ilk

¹²⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 341.

¹²¹ Türkler kendilerince o kadar çok eski isimleri korudular ki, Neoccesarea belki Niksar adı altında kolayca tanımlanabilir. Niksar. D'Anville, *Geogr. Anc.* tom. ii. p. 34 (Yazarın dipnotu).

¹²² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 342.

¹²³ Yazarın burada bir dipnotu var.

görünümü gerçek boyutunun önemli ölçüde altındaydı. Yaklaştığımızda, beş kemerli büyük taş bir köprü'nün üzerinden nehri geçtik ve sonra, zaman zaman uçsuz bucaksız ceviz ağaçlarının yapraklarıyla gölgelenen taş döşeli bir yola geldik.¹²⁴ Etraftaki bölge, her türden meyve ağaçlarıyla dolu, etrafta duvarlarla çevrili bir dizi arazinin yanı sıra, mısır açısından oldukça zengindir. Burada da, tıpkı Karahisar'daki gibi, hayatımda şu ana kadar gördüğüm en büyük ve en güzel kirazlardan yiyoruz.

Bu yerin müsellimi İstanbul'dan atanır. Biz vardığımızda bölgede bu mevkide bulunan kişi etrafında kavga eden idarecilerin kavgalarına hiç karışmıyor ve aslına bakılırsa kendi hükümetini bile pek umursamıyor gibiydi. İranlı bir elçinin hükümdarının huzuruna giderken kasabasını ziyaret etmek üzere olduğu ve kendisinin iyi niyetlerini talep ettiği duyurulduğunda; elçinin isterse bir kervansarayda konaklayabileceğini, onu ileriye götürmek üzere dilediği kadar at talep edebileceğini; ama geri kalanına gelince, kendisi bizim için daha fazla bir şey yapamayacağını söyledi. Bu vakte kadar, genel olarak daha iyi misafirperverlik görmüştük, ama bunun üzerine meydana bir kervansaraya yerleştik ve hem biz hem hayvanlarımız çok rahat ettik.

6'sı. Tokat, tabanı birbirine bağlı üç tepenin yamaçlarına kuruludur. Batıya doğru bir kalenin kalıntıları hâkimdir, burada tamamen viran olan kalıntılar birbirine bağlantısız şekilde darmadağın yapıldığı kayalığın üzerinde duruyor. Kuzeye doğru büyük bir açık alan veya Meydan; bir tarafında Voyvoda Hanı denilen mükemmel bir kervansaray, diğer tarafında ise çok güzel ve görkemli bir cami var. Kasabanın merkezinde aynı güzellikte bir cami daha var. Kasabanın yaklaşık yirmi bin hane veya yüz bin nüfusa sahip olduğu söyleniyor. Burada pek çok Pazar var, bu pazarlarda Türkiye'ye özgü pek çok şey bol miktarda var. Ermeni tüccarlar, aslında, bize büyük ticaret darlığından ve özellikle de madenlerle bağlantılı kısmından dert yandılar. Malatya'ya diğer büyük şehirlerden daha yakın olan Keban madenlerinde yıllık 100-150 bin okka bakır (İstanbul'a gönderilen gümüşler hariç) çıkarılır,¹²⁵ ham haliyle sekiz gün süren bir yolculukla Tokat'a gelir ve burada kalırlar. Gerçekten de bakırla bağlantılı olan ve yaklaşık üç yüz dükkânı kapsayan iş kolları, kasabada dikkat çeken başlıca özel imalathanelerdir. Bunlardan, bakır eşyalar bütün Türkiye'ye dağılır.

7'si akşamı yolculuğumuza devam ettik. Girdiğimiz yolla şehirden ayrıldık ve köprüyü geçerek, bütün ürünlerin hasada hazır olduğu, hayal edilebilecek en zengin mısır arazilerinin birinin üzerinde yer aldığı beş mil genişliği ve 15 mil uzunluğu olan bir oviden geçtik. Turhal durağına olan mesafemiz geneli batı yönlü olmak üzere 25 mil kadardı. Bu büyük köy aniden görüş alanına girer ve esas olarak, etraftaki dağlardan yalıtılmış ve en tepe noktası bir kale harabesi olan yüksek bir kayanın etrafında inşa edilmiş olmasıyla dikkat çekicidir. Köyün kendisi kayanın etrafından dolanarak batıya doğru uzanır. Tokat'tan akan Tozanlı Irmağı, güney-kuzey istikametinde yakınından geçer. Turhal'da bir kervansarayda (orada da han deniyor) konaklamamıza rağmen masraflarımız o yerin kadısı tarafından karşılandı. Tokat müselliminin bize yaptığı muameleden haberdar olmuştu ve bize, size aynı tecrübeyi yaşatmaktansa yüz kese harcamayı tercih ederim, dedi. Bununla birlikte, kendimizi kervansarayda (burada yalnız yüklerimiz ve hizmetçilerle değil aynı zamanda hayvan-

¹²⁴ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 343.

¹²⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 344.

larımızla) pek konforsuz şekilde yerleşmiş olarak bulduk ve misafirperver bir Türk'ün bahçesine sığındık, kendisi bir ağacın altında yüksek bir platformun üzerine kendi halılarımızı sermemize müsaade etti, sınırsız yardımları ile civarda yetişen dut ve kaysılardan verdi. Fakat orada çok fazla zaman geçiremeden ağır bir yağmur ve dolu yağışı bizi pek sevmediğimiz kervansarayı geri gitmeye zorladı. Burada köyün içinde akan nehrin döndürdüğü ve bölgedeki bahçe ve tarlaları sulamaya yarayan çok büyük çarklar var.¹²⁶ Cami'ye yakın, iki büyük çarkla çalışan bir mısır değirmeni var.

Akşam Turhal'dan hareket ettik ve altı saat yol kat ettik. Gecenin karanlığında çok büyük görünen iki büyük kayalık kütle arasından geçerken ileride kuvvetli bir ışık gördük, bu ışık bir kulübeyi ve iki üç büyük çam ağacını aydınlatıyordu. Bu, yaklaşık dört saat aralıklarla konuşlandırılan ve Çapanoğlu idari sahasında yaygın olan derbent adı verilen muhafız karakollarından birisiydi. Bunlar aynı zamanda güvenlik ve dinlenme yerleriydi. Buralarda, yolların güvenliğini gözetmek için genellikle sekiz veya on kişilik bir ekip bulunur. Bu yaklaşmakta olduğumuz ise özellikle çok resmedilmeye değerdi. Kervanımızın geri kalanının ilerlemesine izin verirken Tatarlar, Mirza ve ben atlarımızdan indik. Ulu bir çam ağacının dibinde yapılmış taş duvarlarla çevrili yapıya girdik. Bir köşede büyük bir ateş yakılmıştı. Genç bir adam bize kahve vermek için hazırlık yaparken, bizi karşılayan yaşlı bir Türk oturmamız için hemen yere bir keçi postu serdi. Genç, kaynaması için suyu ateşin dışındaki közlerin üzerine koydu ve sonra tahta bir havan içinde, bir tür müzikal vuruşla, büyük bir gayretle ve bu hareketi un ufak toz haline gelinceye kadar sürdürerek, kahveyi dövmeye başladı. Ardından dövülmüş kahveyi suyun içerisine koyup üç ya da dört kere kaynattı, kahveyi kahve kabına dökerken gayet dikkatli ve temiz tuttu, ardından yuvarlak bir tepsiyi koydu. Daha sonra yolumuza devam ettik ve Turhal'dan altı saat sonra, sabaha kadar açık havada uyuduğumuz büyük bir kervansarayda mola verdik. Kervansaray, sağlam malzemelerden yapılmış ve iyi onarılmış büyükçe bir yapıydı. Bizlerden başka, öküzlerine çektirdikleri arabalarıyla yollara devam etmek için şafağın sökmesini bekleyen pek çok köylü de vardı. Güzergahımız dağlık bir arazinin üzerinden Amasya'ya inene kadar, her iki tarafta şaşırtıcı büyüklükteki kayalarla çevrili dar bir geçitten geçene kadar devam etti. Biz çıkışa yaklaşıncaya kadar pek bir şey görünmüyordu, yaklaşıncaya güzel ve nadir bir görüntü oluşuyor.¹²⁷

Amasya'ya bu yönden giriş oldukça etkileyici. Sağda, birçok yerde insan eliyle işlenmiş görünen uzunlamasına sıralanan yükseltiler var. Yola yakın ve bu dağların eteğinde kayaya oyulmuş en az iki mil ilerleyip nehre ulaşan derin bir su kanalı vardır. Kuşkusuz burası, bir su kemerinin yatağıdır ve muazzam bir emeğin ürünüdür. Bazı yerlerde içinde taşıdığı yığınlar için muazzam genişliktedir.

Aşağıdaki vadinin solunda, bahçelerde ve bağlarda saklı müstakil evler var. Buralarda her türden meyve var ve geçerken tam olarak mükemmelliklerine şahit olduk. Bu yönde Amasya şehri, girişine kadar neredeyse hiç görülmez. Yaklaştıkça son derece büyük ve her adım, yabancıyı hayal gücünün zaten olağanüstü olarak canlandırdığı ve her beklentiye gerçekleştiren bir manzara ya hazırlıyor.¹²⁸

¹²⁶ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 345.

¹²⁷ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 346.

¹²⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 347.

IV. Amasya'dan İstanbul'a

9 Temmuz'da Amasya'da olan Morier, şehri güçlü özellikleri olan topraklarda bir amfiteyatronun girintisinde, Tozanlı Irmağı gibi güzel bir nehrin kıyısından aniden yükselen bir yere benzetmiştir. Kuzeyde dağların en göze çarpan yerinde yıkık görünümlü kaleyi kaya mezarlarını fark etmiştir. Taş bir köprüden geçip genç bir Türk'ün rehberliğinde dağa tırmanmıştır.¹²⁹ Amasya'nın ahalisinin şehirlilikleri ve yabancılara olan ilgileri ile öne çıktığını ifade etmiştir. Yazara göre, Anadolu'nun en beyaz tenli ve en çekici kadınları Amasya'daydı.¹³⁰ Şehirde, zengin bir Türk'ün sahip olduğu, nehre yakın bir evde kalmışlardır.

Yazar, 11 Temmuz'da muhtemelen hızlı varmak, belki de ailesini ve tanıdıklarını görmek için, İstanbul'da buluşmak üzere Amasya'da İran elçilik heyetinden ayrılmış ve yolculuğunun geri kalanını Tatarların eşliğinde çoğunluğu gece geçen bir seyahatle tamamlamıştır. Amasya'dan Merzifon iki saatlik bir tırmanış mesafesindeydi ve muntazam bir oviden geçiyordu. Güneş doğmadan 2 saat kadar önce yola çıkmış ve tahminen 12 mil ilerlemiştir. Yazarın anlattıklarına göre, Merzifon'dan dört saat mesafede yolun solunda Hacıköy isminde büyük bir köy vardı. Burası İzmir, Ankara vb. yerlerin kervanlarının buluşma noktasıydı. Halkın o tarihlerde delilerin gelişi sebebiyle dağa kaçtığı bu yerde yolcuların genelde konakladıkları eve geldikten kısa bir süre sonra orada sadece yaşlı bir adam bulmuşlardır. Yaşlı adam onlara biraz yoğurt ve üzerine ekmeğe serdiği soğuk pilav getirmiştir. Ardından zengin fakat sınırlı bir ovaya varmışlardır. Bu güzel ova Merzifon'dan İstanbul'a giden Bayrak denen bir bölük askerinin kamp kurduğu bir yerdirdi. Ardından Osmancık'a ulaşmışlardır. Morier'in ifadesiyle Osmancık büyük bir köy görünümündeydi ve Merzifon'dan yaya olarak 14 saatte gelinen bir yerdirdi. Buradaki ova Kızılırmak tarafından iyi sulanıyordu.¹³¹

Güneşin batmasına yaklaşık bir saat kadar kala Osmancık'tan ayrılmışlardır. Kızılırmak'ı takip ederek sekiz saat mesafede olan sonraki durakları Hacıhamza'ya ilerlemişlerdir. Hacıhamza'ya gece yarısından sonra varmışlardır. Menzilhane nehrin hemen kenarındaydı. Civarda, kale hariç birkaç yerleşim yeri vardı. Yaklaşık bir saat kadar dinlenmişler ve 12 saat mesafede olan Tosya'ya doğru yola çıkmışlardır. Güneş doğduktan dört saat sonra, Tosya'ya varmışlardır.¹³² Yazarın notlarına göre, Tosya bir tepeye yayılmıştı. Güzel camileri ve kendini çok belli eden görüntüsü ile büyük bir kasabaydı. Buradaki menzilhane kasabanın eteklerindedeydi. Tosya'dan sekiz saat mesafedeki Koçhisar'a doğru yol almışlardır. Tosya'dan sonra büyük pirinç tarlaları ve üzüm bağlarına rastlamışlardır. Koçhisar'a güneş batmadan üç saat önce gelmişlerdir. Yazar, Menzilhane'nin hemen bitişiğindeki Kahvehane'ye girmiş; çorba ile et köfte yedikten sonra uyumuştur.¹³³

¹²⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 348.

¹³⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 349.

¹³¹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 350-351.

¹³² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 352.

¹³³ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 353.

Koçhisar'dan sonraki ilk durakları 13'ü sabahında ulaştıkları Karayol'du. Bu durağı dört saat uzaklıktaki Karacalar takip etmiştir. Karacalar'da yeterince at olmadığı için sabahtan akşama kadar beklemek zorunda kalmışlardır.¹³⁴ Sonunda atlarını temin ettikten sonra altı saat mesafedeki Gerede'ye doğru yola çıkmışlardır. Karacalar'dan altı saat mesafede Çerkeş adı verilen ve bir ovada güzel ağaçlarla çevrili hoş bir kasaba vardı. Gece yaklaştıkça Hamamlı kasabası ve kalesinden kaçınmak için yoldan sapmaya başlamışlardır, çünkü burada Bab-ı Ali'ye karşı isyan eden, sürekli olarak silahlı adamlarıyla devriyeye çıkan, seyyahları ve yolculara da zarar veren Hacı Ahmet oğlu diye birisi vardı. Bu yüzden dağ yoluna çıkmak yerine sola dönüp vadiye doğru yol almışlardır. Bir köyde geceyi geçirip 14'ünde yola devam etmişlerdir.¹³⁵ Gerede büyük bir kasabaydı ve girişinde büyük bir tabakhane vardı. Pazardaki dükkanları ve kahvehaneleri oldukça güzeldi. Gerede'de Tatarlar¹³⁶ nedeniyle bir müddet bekletilmişlerdir. Gerede'den Bolu'ya 12 saat bir mesafe vardı.¹³⁷ Bolu'ya yaklaşırken bereketli ovayı ve bahçeleri görmüşlerdir. Bolu, pazar ve sokaklara bakılırsa sık nüfuslu bir yerdi.¹³⁸

Bolu'dan akşamüzeri ayrılmışlar, güzel oviden ayrılıp dağlara ve Bolu'nun adını verdiği ormanlara girmişlerdir. Ormanların içinde yaptıkları altı saatlik bir yolculuğun ardından dağda konumlanmış, ağaçtan yapma küçük bir askeri kulübede dağ muhafızlarını görmüşlerdir. Burada geceleme kararı vermişlerdir. Çünkü tatarın dediğine göre orman gittikçe sıklaşıyordu ve bu yüzden gece ilerlemek çok tehlikeliydi. Muhafızların kulübesinde pistolden kılıçlara, tüfeklere bir askerin ihtiyacı olan tüm her şey duvarda asılıydı.¹³⁹

15'inde yola koyulmuşlar ve derin ormanlara dalmışlardır. Bu ormanlar çok büyük bir alanı kapsıyordu ve ağaç denizi olarak anlıyordu. Burası İstanbul'a bitmez tükenmez bir kütük kaynağı sağlıyordu. İlerlerken öküz arabaları ile yavaş yavaş İstanbul'a çekilen koca kütük parçaları görmüşlerdir. Bolu'dan sonraki durakları 12 mil mesafedeki Hendek'ti. Burası ormanın tam ortasına kurulu ilk bakışta su, odun, tarım ve yapı bolluğu olan bir yer

¹³⁴ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 354.

¹³⁵ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 355.

¹³⁶ Yazar bu durumu şöyle anlatıyor: "Buradan geçen çok sayıda tatar sebebiyle bekletildik, hatta tatarlardan birisi yanımıza gelip bize çorba ve kızarmış yumurtasının bir kısmını verdi ve gitti. Tatarlar kendilerini yolların önemli şahıslarından görürler ve at değişim noktalarına buna uygun olarak ilgi alaka görmeyi beklerler, gözlemlediğim kadarıyla tatarlar neredeyse hiçbir noktada geri çevrilmiyor. Bana eşlik eden Tatar, sınıfından ötürü beni kendisinden düşük gören her şeyin iyisini kendine alan çok inatçı birisiydi. Ne zaman gelse yumuşak minder onun için serilirdi o da oturur sigarasını tütürür ve hoş bir kahve içerdi, bense ilgisiz bir yere oturtulur ikincil kalite bir kahve alırdım. Zannediyorum görüntüm benim efendi oluşumu pek belli etmiyordu. O sebeple bana gösterilmesini beklediğim saygı ona gösteriliyordu. Siyah pelerinin çok kirlenmiş, ipek pantolonum parçalanmış İran işi botların su çekmiş ve tabanları kırılmış üstümdükilerde kir pas içinde eskimişti. Esas karakterimle de yol gitmek istemiyordum çünkü Frenklerin (ve özellikle İngilizlerin) ne kadar yüksek fiyatlarla karşılaştığını biliyordum, Tatarın varlığı da bana gerekli geçişleri sağlıyordu." Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 356.

¹³⁷ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 356.

¹³⁸ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 357.

¹³⁹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 358.

kombinasyonuydu.¹⁴⁰ 16'sında Sapanca'ya gitmek üzere at başına beş kuruş ödemek zorunda kalmışlardır. Mesafe 12 mildi. Hendek'ten birkaç saat mesafede bir nehre varmışlardır. Nehir üzerindeki asma köprü'nün yarısı kırılmıştı, üzerine yapıldığı nehir ise geniş olmasına ve henüz yağmur yağmış olmasına rağmen derin değildi. Nehri geçtikten sonra Sapanca gölünün sınırlarına gelmişlerdir.¹⁴¹ Sapanca, çok sık ağaçlıkla örtülüydü. At değişme yerinde çok oyalanmadan İzmit'e doğru yola devam etmişlerdir. İzmit'e vardıklarında akşam olmak üzereydi. İzmit'te menzilhanenin yanındaki kahvehanede konaklamışlardır. Ardından sabah erken saatte Gebze'ye doğru 9 saatlik yola çıkmışlardır. İzmit'ten sonra yolda dört saat sonra deniz kıyısına varmışlardır. Burada küçük bir köy vardı.¹⁴² Burası İstanbul'a düzenli aralıklarla gidip gelen kayıkların ve deniz araçlarının yeri ve pek çok kişi gidiyordu. Fakat onlar daha güvenli bir yolu tercih edip atlarıyla Gebze'ye doğru yüksek bir yoldan yıkık bir kalenin olduğu yönde tırmanmışlardır. Gebze güzel, badanalı bir camisi olan küçük bir kasabaydı. Akşam olmadan Üsküdar'a ulaşmak için çok acele etmişler ancak başaramamışlar ve geceyi Boğaz yakınlarındaki bir kahvehanede geçirmek zorunda kalmışlardır. Ertesi sabah 18 Temmuz 1809'da Üsküdar'a geçmişlerdir. Yazar kalacağı yer Beyoğlu'na hareket etmiştir. Yazarın Tahran'dan başlayıp Amasya'ya kadar İran elçilik heyeti, buradan itibaren Posta Tatarlarıyla yaptığı yolculuk iki ay on gün sürmüştü ve bu süre zarfında bir kere bile elbiselerini çıkartarak uyuyamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

18. ve 19. yüzyıllar boyunca, *Voyage en Orient* fikri, bazı Avrupalı gezginlerin, yazarların ve sanatçıların zihinlerinde giderek Büyük Tur'un yerini almıştır. *Voyage en Orient*, Fransız yazar ve şair Gérard de Nerval tarafından 1842'de Kahire ve Beyrut'a yaptığı gezi hakkında yayımladığı, içinde *Queen of Sheba (Seba Melikesi)* gibi Doğu masallarının da bulunduğu kitabın adı olarak kullanmıştır. Daha önceki dönemlerde Batı Avrupa'yı ve özellikle İtalya'yı gezenler, şimdi yönlerini ve bakışlarını Doğu'ya çevirerek yolculuklarının ve deneyimlerinin hem yazınsal hem de görsel anlatımlarını yaratmaya başlamışlardır. Lady Mary Wortley Montagu, James Justinian Morier William Makepeace Thackeray ve Alexander William Kinglake gibi İngiliz gezginlerin mektupları ve seyahatnameleri, Avrupalıların coğrafi olarak Ortadoğu'ya atfettikleri *Orient* terimiyle andıkları Doğu ile ilişkilerini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Oryantalist söylem, yani Batılı seçkinlerin, dünyanın üstün bir Batı ve aşağı bir Doğu olarak bölünmesi üzerine kurulan Batılı olmayan dünya algıları ve kavramsallaştırmaları bu metinlerde yaygındır. Bununla birlikte, ne zaman yayımlandığına ve kimin yazdığına bağlı olarak, bu yazılardan farklı Doğu anlatılarının ortaya çıktığını belirtmek de önemlidir. Örneğin, Morier, 1812 ve 1818 seyahatnameleri, karşılaştığı insanlar ve geleneklerin

¹⁴⁰ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 359.

¹⁴¹ Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 360.

¹⁴² Morier, *Journey through Persia...1808 and 1809*, s. 361.

daha tanıdık tanımlarına ek olarak, İran'da karşılaştığı coğrafyayı ve antik kalıntıları adeta kusursuz bir görev bilinciyle anlatmaktadır. Morier'in anlattıkları, Doğu'nun mistik inşasının izlerini kesinlikle korurken, o zamanlar çok geleneksel olan ve bu nedenle, bu bölge fikrini "öteki" ve çeşitli şekillerde aşâğılık olarak sürdürmüştür. Ayrıca seleflerinden bazılarına kıyasla daha titiz bir bilimsel yaklaşım benimsemiştir.

1824'te yayımlanan İsfahanlı Hacı Baba'nın Maceraları ile popüler roman yazarı olarak hatırlanan James Justinian Morier aynı zamanda bir diplomattı. Morier kariyerinin başlarında İran'da iki diplomatik görevde yer aldı; ilki 1807-9'da, ikincisi 1810-6'da. Bu geziler sırasında Morier, 1809'da İngiltere'ye eşlik ettiği İranlı elçi Mirza Ebül Hasan da dâhil olmak üzere İranlı kişilerle samimi arkadaşlıklar kurdu. Daha sonra romanlarında İran'ı karikatürize ettiği için eleştirilmesine rağmen, Morier, 1807 ile 1816 yılları arasında İran kültürüne ilişkin görece derin ve çok yönlü bir anlayış ve kavrayış edinmiştir. Örneğin Türkçe boş kelimesi James Morier'in sık kullanımı dolayısıyla İngilizce sözlüklere girmiştir.

Bu çalışma, Morier'in 1809'da Tahran'dan başlayıp Portsmouth'ta sona eren yolculuğunu konu edinmiştir. Çalışmada, hakkında Türkçede neredeyse hiç yayın bulunmayan yazarın biyografisi verildikten sonra onun Türkiye'deki yolculuğu aktarılmıştır. Böylece 1809 senesinde Erzurum, Şebinkarahisar, Niksar, Tokat hakkında detaylı tespitlere ulaşılmıştır. Bu yerleşimler, yollar, idareciler, yaşanan bazı iç sıkıntılar, nehirler, dağlar, hava olayları, bazı Osmanlı uygulamaları, gelenekleri, yemek kültürü, yollardaki menzilhanelerin durumu hakkında çoğu yerde karşılaşılmayacak bilgiye ulaşılmıştır. Çalışma bu seyahatname hakkında yapılan gerek dış dünyada ve gerekse ülkemizde yapılan nadir çalışmalardan birisi olması bakımından da dikkate değer özelliktedir.

Çalışma için yapılan literatür taramasında, İzmir'de doğan, daha sonra İngiltere adına İran'da diplomatik girişimlerde bulunan Morier'in yalnız Hacı Baba isimli romanının Türkçeye çevrildiği anlaşılmıştır. Oysa yazarın Karslı Hizmetçi Kız Ayşe isimli romanının özellikle 19. Yüzyıl Türkiye'sine ait önemli tespitleriyle dilimize aktarılmasında yarar olduğu kanaatindeyiz. Yazarın doğuyu konu edinen diğer romanlarında da Türkiye ve Türklere gönderme olduğu açıktır. Yaptığımız bu çalışmanın Morier'e dikkat uyandıracığı ve onun hakkında daha kapsamlı çeviriler yapılacağı umudunu taşıyoruz.

Kaynakça

"James Justinian Morier (1780-1849)", *Chambers's Cyclopaedia of English Literature A History Critical and Biographical of Authors in the English Tongue from the Earliest Times Till the Present Day, with Specimens of Their Writing*, vol. II, David Patrick, New Edt., W. & R. Chambers Limited, Edinburgh 1906.

"James Justinian Morier (1780-1849)", *Library of the World's Best Literature*, vol. XVIII, (edt. Charles Dudley Warner vd.), R.S. Peale and J.A. Hill, Newyork 1897.

"Morier, James Justinian (1780?-1849)", *Dictionary of National Bibliography*, edt. Sidney Lee, vol. XXXIX, Smith, Elder & Co., London 1894.

Abū al-Ḥasan Khān İlchī: *Ḥayrat'nāmah : safarnāmah-i Mürzā Abū al-Ḥasan Khān İlchī bih Landan / bih kūshish-i Ḥasan Mursil'vand*, Mu'assasah-i Khadamāt-i Farhangī-i Rasā, Tahrān [13]64 [1986].

Ann K.S. Lambton: *Qajar Persia: Eleven Studies*, I.B. Tauris, London 1987.

BERKTAY, Ada: "The "Voyage en Orient": Narratives of the East, as Written by the West", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/157>, (21.10.2020: 00:18).

DUVAR, Euan R. (2018): "The Historical Context of James Justinian Morier's Travels: France, Britain, and Persia, 1798-1815", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/133>, (17.10.2020: 18:22).

ESDAILE, Charles J.: *Napoleon's Wars: An International History, 1803-1815*, Viking, New York 2008, 297.

GARZA, Nina Elizondo (2018): "The Life and Afterlife of James Justinian Morier's The Adventures of Hajji Baba of Ispahan", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/129>, (25.10.2020: 17:38).

HAMBLY, G.R.G.: "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Avery, G. R. G. Hambly and C. Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

_____ : "Iran during the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Avery, G.R.G. Hambly and C. Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

HERFORD, C.H.: "J.J. Morier (1780-1849)", *The Age of Wordsworth*, 3rd Edition, Bell and Sons, London 1899.

INGRAM, Edward: *Britain's Persian Connection, 1798-1828: Prelude to the Great Game in Asia*, Clarendon, Oxford 1992.

JOHNSTON, Henry B. McKenzie: "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan-A Co-nundrum", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, vol. XXXIII, 1995.

JOHNSTON, Henry McKenzie: *Ottoman and Persian Odysseys: James Morier, creator of Hajji Baba of Ispahan, and His Brothers*, British Academic Press, London-New York 1998.

KELLY, John Barrett: *Britain and the Persian Gulf: 1795-1880*, Clarendon, Oxford 1968.

MORIER, James: *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, Between the Years 1810 and 1816. With a Journal of the Voyage by the Brazils and Bombay to the Persian Gulf. Together with an Account of the Proceedings of His Majesty's Embassy under His Excellency Sir Gore Ouseley*, Bart, K.I.S., Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1818.

_____ : *Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809; in which is included, Some Account of the Proceedings of His Majesty's Mission, Under Sir Harford Jones, Bart K.C. to the Court of the King of Persia*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1812.

O'QUINN, Daniel: "Tears in Tehran/Laughter in London: James Morier, Mirza Abul, Hasan Khan, and the Geopolitics of Emotion", *Eighteenth-Century Fiction* 25, No. 1 (Fall 2012).

PETTINGER, Alasdair: "Travelogues", *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, Vol. 3, ed. Thomas Benjamin, Macmillan Reference, Detroit 2007.

POCOCKE, Richard: *A Description of the East, and Some Other Countries. ... By Richard Pococke, LL.D. F.R.S.*, printed for the author, by W. Bowyer; and sold by J. and P. Knapton, W. Innys, W. Meadows, G. Hawkins [and 6 others in London], London 1743-45.

SAID, Edward: *Şarkiyatçılık Batının Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

YIXU, Chen: (2018): "Encounter with a Dreamland: A Reading of James Justinian Morier's Portrait in the Columbia University Art Collection", <https://projects.mcah.columbia.edu/ma/node/128>, (15.10.2020: 14:20).

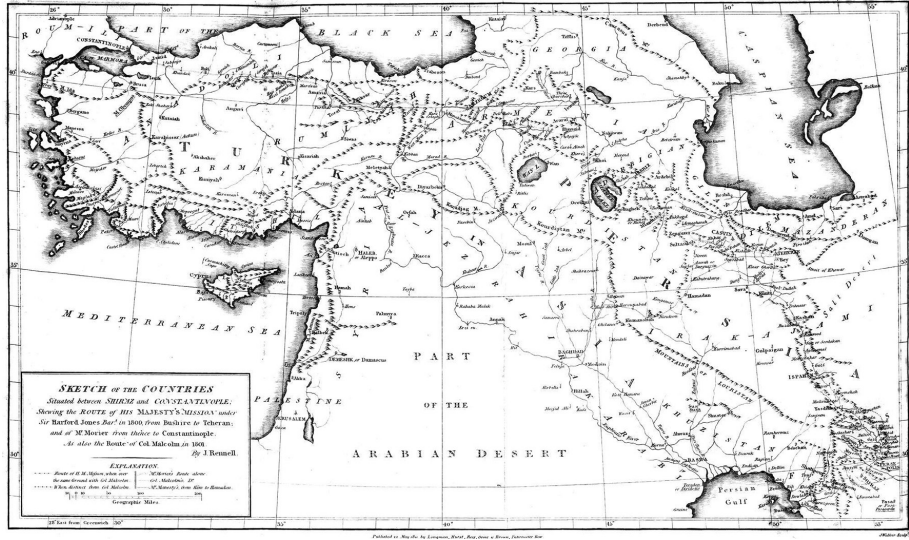
WATT, James: "Chapter Four: James Morier and the Oriental Picaresque", *Comedy, Fantasy ve Colonialism*, ed. Graeme Harper, Continuum, London-New York 2002.

WRIGHT, Denis: *The Persians Between the English: Episodes in Anglo-Persian History*, IB Tauris, London 1985.

Ekler

Ek-1: James Justinian Morier'in İran Kıyafetleri İçerisinde Yağlıboya Resmi
(Kaynak: <https://blogs.cul.columbia.edu/avery/2018/09/26/looking-east-james-justinian-morier-and-nineteenth-century-persia/>)

Ek-2: James Justinian Morier'in 1808-1809'da İran ve Anadolu'da Uğradığı Yerleri Gösteren Harita (Kaynak: Morier, Journey Through Persia ... 1808 and 1809).